

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему: «Столипінська аграрна реформа на території України (1906–
1914 рр.): історіографічний аспект»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0329-і
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми історія

Коваленко М.В.

Керівник доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних
дисциплін, кандидат історичних наук,

Білівненко С.М.

Рецензент доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних
дисциплін, кандидат історичних наук,
доцент Кривко І.М.

Запоріжжя

2021

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра джерелознавства, історіографії та
спеціальних історичних дисциплін
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)
Спеціальність: 032 Історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних
історичних
дисциплін
Головко Ю.І.
«1» березня 2021 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТЦІ**

Коваленко Марина Вікторівна

1. Тема роботи: Столипінська аграрна реформа на території України (1906–1914 рр.): історіографічний аспект
керівник роботи: к.і.н., доцент Білівненко С.М.

затверджені наказом ЗНУ від «10» березня 2020 року № 411-с

2. Строк подання студентом роботи: 1 березня 2021 року

3. Вихідні дані до роботи: Преображенский А.А. История крестьянства России с древнейших времен и до 1917 года. М. : Наука, 1993. 285 с. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ — початку ХХ століть. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 458 с. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). Запоріжжя : РА«Тандем-У», 2002. 188 с. Якименко М. А. Приватизація землі на Україні в роки Столипінської аграрної реформи (1906-1917) // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з питань аграрної історії*. К., 1996. С. 67—71. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. К. : Пролетар, 1931. 127 с. Краснікова О. М. Роль Селянського поземельного банку в становленні селянських господарств фермерського типу в роки Столипінської аграрної реформи // *Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблеми аграрної історії*. К., 1996. С. 84—86.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та методологічні засади дослідження; виокремити основні напрямки та течії в історіографії Столипінської аграрної реформи на території України; дослідити основні джерела, 30-х років ХХ ст.; висвітлити методи, якими користувалися науковці при дослідженні Столипінської реформи; проаналізувати тенденції в сучасній історіографії по відношенню до аграрної реформи.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):

немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняла
Розділ 1	Білівненко С.М.	30.06.2020	30.06.2020
Розділ 2	Білівненко С.М.	01.09.2020	01.09.2020
Розділ 3	Білівненко С.М.	01.11.2020	01.11.2020

7. Дата видачі завдання: 10 березня 2020 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	червень, 2020 р.	виконано
2.	Написання першого розділу	червень 2020 р.	виконано
3.	Написання другого розділу	вересень 2020 р.	виконано
4.	Написання третього розділу	листопад 2020 р.	виконано
5.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	січень 2020 р.	виконано

Студент _____ М.В. Коваленко

Керівник роботи _____ С.М. Білівненко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра на тему «Столипінська аграрна реформа на території України (1906–1914 рр.): історіографічний аспект» складається з 90 сторінок, містить 3 джерела, 132 монографії та статті, що також виступають в якості джерела

Категорії та поняття, що найбільш часто зустрічається у роботі: історіографія, аграрна реформа, історія селянства, земельні відносини.

Об'єктом дослідження виступає історіографія Столипінської аграрної реформи на території України.

Предметом є особливості історіографічної традиції дослідження Столипінської аграрної реформи в наукових дослідженнях.

Мета роботи полягає у дослідженні основних напрямків наукової літератури з питання Столипінської аграрної реформи початку ХХ століть.

Основні висновки: З кінця ХІХ століття й до сьогодні по відношенню до теми дослідження накопичено значний пласт наукової літератури. Рівень її методологічної та інформативної цінності є неоднаковим, значна частина робіт, за фахом, не є суто історичним, ступінь уваги авторів саме до Столипінської аграрної реформи також відзначається неоднорідністю. До того ж, деякі роботи з проблеми мають подвійний статус, оскільки можуть бути віднесені як до джерел, так і до літератури. Внаслідок такого стану речей аналіз останньої не дуже логічно називати суто історіографічним, а й джерелознавчим, що, у певній мірі, ускладнює виявлення стану наукової розробки теми.

Перетнути окреслену перепону цілком можливо у разі врахування міждисциплінарності предмету кваліфікаційної роботи. Всебічне розкриття останнього логічне шляхом використання поряд з іншими методологічними складовими, когнітивного підходу. Саме тому класифікація, хронологізація та аналіз використаної під час написання літератури здійснені виходячи із принципу приналежності кожної з робіт до окремого спектру когнітивної

парасолі. Даний підхід розробив та запровадив запорізький доктор історичних наук, фахівець у галузі Столипінської аграрної реформи — Олег Миколайович Приймак. Виокремленні, таким чином, шість груп праць умовно розташовані у площині двох – головного і другорядного – спектрів. При цьому, складовими першого з них стали роботи з соціальної історії, історії селянства та історичного краєзнавства. Елементи другого, в свою чергу, являють собою дослідження з етнології, історичної психології та соціальної статистики.

Слід також додати, що такий підхід до характеристики стану наукової розробки теми обумовлює близькість до визначених груп праць з суміжних суспільних чи гуманітарних наук. Так, наприклад, аналіз з розвитку соціальної історії до якої беззаперечно відноситься тематика Столипінської аграрної реформи, як науки, доповнюється описом еволюції історичної соціології, соціології історії та філософії історії. Дослідження з історії селянства періоду Столипінської реформи отримують характеристики на фоні аналізу робіт з аграрної історії та історії сільського господарства України та Росії епохи ринково-капіталістичної трансформації. Теоретико-методологічні досягнення у сфері історичного краєзнавства розкриваються паралельно із описом робіт з історії окремих регіонів України у роки Столипінської аграрної реформи. Аналогічний зв'язок окреслюється між працями з етнології, народознавства та етнології України, що опосередковано стосуються змін у селянському соціумі періоду Реформи. У свою чергу, зв'язок соціальної статистики, історичної демографії та деяких рівнів історичної інформатики є беззаперечним. Дослідження з цих галузей наукового знання також входять до складу когнітивної парасолі і виступають предметом історіографічного аналізу Столипінської аграрної реформи на території України.

Синхронність становлення означених наук дозволяє виокремити чотири етапи розвитку історіографії теми дослідження – кінець XIX ст. – перша чверть XX ст.; середина 20-х – середина 50-х рр. XX ст.; середина 50-х –

середина 80-х рр. ХХ ст.; середина 80-х рр. ХХ ст. – до сьогодні. При цьому, не дивлячись на різноманіття методологічних підходів та детермінант впливу, пропонована періодизація є цілком дієвою як по відношенню до вітчизняної та пострадянської літератури з теми, так і для іноземної.

Таким чином, можна констатувати, що хід і наслідки аграрної реформи П. Столипіна в Україні за останнє десятиліття не втратили своєї актуальності для науковців. Сучасні українські історики, вводячи в обіг нові матеріали, не тільки оцінюють загальні наслідки реформи для українського селянства, але й розглядають окремі її аспекти, наприклад економічне становище селян, вплив реформи на розвиток агрокультури та багато іншого.

SUMMARY

Master's thesis on “Stolypin agrarian reform on the territory of Ukraine (1906–1914): historiographical aspect” consists of 90 pages, contains 3 sources, 132 monographs and articles that also serve as a source

Categories and concepts that are most common in the work: historiography, agrarian reform, the history of the peasantry, land relations.

The *object* of research is the historiography of the Stolypin agrarian reform on the territory of Ukraine.

The *subject* is the peculiarities of the historiographical tradition of the study of the Stolypin agrarian reform in scientific research.

The *purpose* of the work is to study the main directions of scientific literature on the Stolypin agrarian reform of the early twentieth century.

Main conclusions: From the end of the XIX century until today in relation to the research topic a significant layer of scientific literature has been accumulated. The level of its methodological and informative value is not the same, a significant part of the works, by profession, is not purely historical, the degree of attention of the authors to the Stolypin agrarian reform is also marked by heterogeneity. In addition, some works on the problem have a dual status, as they can be attributed to both sources and literature. Due to this state of affairs, the analysis of the latter is not very logical to call purely historiographical, but also source, which, to some extent, makes it difficult to identify the state of scientific development of the topic.

It is quite possible to cross the outlined obstacle in case of taking into account the interdisciplinarity of the subject of qualification work. Comprehensive disclosure of the latter is logical by using, along with other methodological components, a cognitive approach. That is why the classification, chronology and analysis of the literature used in writing were carried out based on the principle of belonging of each of the works to a separate spectrum of the cognitive umbrella. This approach was developed and implemented by Oleh Mykolayovych Pryimak,

a doctor of historical sciences from Zaporizhia and a specialist in the field of Stolypin agrarian reform. Separated, thus, six groups of works are conditionally located in the plane of two - the main and secondary - spectra. At the same time, the components of the first of them were works on social history, the history of the peasantry and historical local lore. Elements of the second, in turn, are studies in ethnology, historical psychology and social statistics.

It should also be added that this approach to characterizing the state of scientific development of the topic determines the proximity to certain groups of works in related social sciences or humanities. For example, the analysis of the development of social history, which undoubtedly includes the subject of Stolypin's agrarian reform as a science, is supplemented by a description of the evolution of historical sociology, sociology of history and philosophy of history. Studies on the history of the peasantry during the Stolypin reform are characterized by an analysis of works on the agrarian history and the history of agriculture in Ukraine and Russia in the era of market-capitalist transformation. Theoretical and methodological achievements in the field of historical local lore are revealed in parallel with the description of works on the history of individual regions of Ukraine during the Stolypin agrarian reform. A similar connection is outlined between works on ethnology, ethnography and ethnology of Ukraine, which indirectly relate to changes in peasant society during the Reform period. In turn, the connection between social statistics, historical demography and some levels of historical informatics is undeniable. Research in these areas of scientific knowledge is also part of the cognitive umbrella and is the subject of historiographical analysis of the Stolypin agrarian reform in Ukraine.

The synchronicity of the formation of these sciences allows us to distinguish four stages of development of historiography of the research topic - the end of the XIX century. - the first quarter of the twentieth century; mid-20s - mid-50s of the twentieth century; mid 50's - mid 80's of the twentieth century; mid-80's of the twentieth century. - till today. At the same time, despite the variety of methodological approaches and determinants of influence, the proposed

periodization is quite effective both in relation to domestic and post-Soviet literature on the subject, and for foreign.

Thus, it can be stated that the course and consequences of P. Stolypin's agrarian reform in Ukraine over the last decade have not lost their relevance for scientists. Contemporary Ukrainian historians, introducing new materials, not only assess the general consequences of the reform for the Ukrainian peasantry, but also consider some aspects of it, such as the economic situation of the peasants, the impact of the reform on agricultural development and more.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	6
1.1. Використання архівних матеріалів в наукових дослідженнях з історії Столипінської аграрної реформи.	6
1.2. Роль опублікованих джерел в історіографії Столипінської аграрної реформи	11
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	24
2.1. Дорадянський період історіографії	24
2.2. Дослідження історіографії Столипінської аграрної реформи в СРСР	32
2.3. Сучасний період дослідження	43
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІОГРАФІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАПРЯМКІВ ВИВЧЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ	58
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Становлення соціально-правової держави, ринкової економіки, демократичної політичної системи, громадянського суспільства є тими процесами, що визначають розвиток більшості країн пострадянського простору. Важливе місце серед них займає й соціальна динаміка, складовими якої виступають поглиблення диференціації, еволюція штучних та природних форм самоорганізації, трансформація світогляду та поведінки населення. Гострота відчуття і сприйняття останніх на рівні повсякденної свідомості робить актуальним не лише пошук аналогій з минулого, а й використання історичного досвіду управління соціальними системами на стадії трансформації. Соціальне повсякдення українського суспільства сучасності поч. ХХ ст. має, в цьому контексті, досить велику кількість схожих рис.

Дослідження Столипінської аграрної реформи відзначаються ще й теоретичною актуальністю. Проведення їх уможливило не лише виявлення загальних закономірностей розвитку соціуму, а й дозволяє знайти відповіді на комплекс питань щодо буденного життя представників різних спільностей, спільнот, прошарків, класів тощо. Особливе місце серед останніх належало селянству. Ця найбільш чисельна велика соціальна група була носієм своєрідної соціальної місії, громадської організації, структури, субкультури дослідницький інтерес до яких не вичерпано й дотепер.

Разом з цим, розуміння сутності соціальних явищ та процесів в українському селі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. не можливе без врахування регіонального аспекту. Увага до таких чинників як рівень розвитку аграрного капіталізму, специфіка заселення та господарського освоєння краю, близькості ринків збуту сільськогосподарської продукції, стану промисловості, потужність залишків патримоніального суспільства виступає основою для визначення стану місцевого соціального простору.

До того ж, соціальне повсякдення українського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації дотепер не отримало належної уваги

з боку науковців. Тривалий час залишалися не розкритими наступні питання історіографії Столипінської аграрної реформи селянської соціальної поліструктурності, мобільності, самоорганізації, свідомості, регуляторів поведінки. Концептуального перегляду та доповнення вимагають проблеми розгляду істориками стратифікації, впливу аграрної політики, значущості експериментів, змісту відносин з представниками інших верств та прошарків.

Об'єктом дослідження виступає історіографія Столипінської аграрної реформи на території України.

Предметом є особливості історіографічної традиції дослідження Столипінської аграрної реформи в наукових дослідженнях.

Хронологічні межі предметно охоплюють кінець XIX – по сьогоднішнього дня. Встановлення нижньої межі обумовлюється теоретичними та практичними дослідженнями, що дали поштовх і пояснюють проведення реформи під керівництвом Петра Столипіна, яка почалася виходом 22 (9) листопада 1906 указу «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування». Верхня хронологічна межа визначена як момент, коли продовжується творення історіографічного процесу по відношенню до Столипінської аграрної реформи.

Територіальні межі дослідження окреслені у відповідності з вітчизняною історіографічною традицією й охоплюють території сучасної України, що входили на початок XX століття до складу Російської імперії (повністю або частково 12 губерній).

Мета роботи полягає у дослідженні основних напрямків наукової літератури з питання Столипінської аграрної реформи початку XX століть.

Для досягнення мети автором були визначені наступні **дослідницькі завдання**:

1. охарактеризувати стан наукової розробки теми;
2. показати рівень залученості джерельної бази до наукових розвідок з історії аграрної реформи;
3. здійснити аналіз використаних в процесі написання роботи джерел;

4. показати міждисциплінарність у вивченні Столипінської аграрної реформи;

5. описати методи та принципи наукового пізнання, що стали у нагоді при вивченні предмету дослідження різними науковцями;

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що вона є першим системним дослідженням історіографії Столипінської аграрної реформи. Головні положення та висновки роботи сформульовані за допомогою синтетичного, системного, соціокультурного, комплексного, міждисциплінарного, комбінація яких не є поширеною в сучасній методології історичних досліджень.

Систематизовано й розширено наукове знання щодо напрямків досліджень проблеми Столипінської аграрної реформи в історіографії ХХ – початку ХХІ століть .

З сукупності різносутнісних суспільних інституціональних засад виокремлено комплекс атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів поведінки і відносин. Визначено їх роль у буденному житті землеробів регіону. Дослідження значущості їх комбінаторних форм у статусно-рольовому, світоглядному, мотиваційному, когнітивному ракурсах стало підґрунтям для реконструкції соціального образу і портретів південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації.

Практичне значення роботи полягає в тому, що внаслідок відсутності системного дослідження історіографії Столипінської аграрної реформи в Україні існували певні інформативні вади в межах курсів лекцій й змісті підручників з таких навчальних дисциплін як соціальна історія, аграрна історія, історія селянства, історичне краєзнавство, етнологія, історія культури. Використання матеріалів дослідження зробило б більш ґрунтовними знання з історичних демографії, соціології, психології, які входять до складу варіативних предметів у процесі підготовки фахівців суспільствознавчого та гуманітарного напрямків.

Структура роботи підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, трьох розділів (5 підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури (112 найменувань). Загальний обсяг тексту кваліфікаційної роботи становить 90 сторінок, із них основного тексту 76 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Створення наукового історичного дослідження завжди проходить під впливом цілої сукупності об'єктивних чинників. Одне з найважливіших місць серед останніх належить обізнаності автора у питанні стану наукової розробки теми, володінню ним сучасними методологією, принципами та методикою пізнання, а також репрезентативності зібраної джерельної бази. Не є виключенням, в цьому відношенні, й тема історіографії аграрної реформи П.А. Столипіна початку ХХ століть.

Досягнення дослідницьких завдань магістерської роботи стало можливим за допомогою повторної обробки використаних у попередніх роботах джерел, і шляхом залучення до наукового обігу нових. Втім, неоднаковий рівень інформативності, репрезентативності, об'єктивності їх змісту обумовили критичність позиції автора, застосування ним джерелознавчих методів дослідження, спираючись виключно на принципи історичного пізнання при порівнянні доказової тези концептів історіографічних фактів та текстів первинних документів.

За типовою ознакою використані під час написання наукових праць джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані. Застосування методу видового групування уможливило виокремлення серед них документальних (законодавчих, актових, справочинних, описово-статистичних, картографічних, періодичних) та наративних (записок мандрівників, мемуарів, спогадів, щоденників, епістолярій, промов).

До складу джерельної бази, що їх використовували дослідники Столипінської реформи ввійшли зібрання з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Російської Державної бібліотеки, Російської Центральної історичної бібліотеки, бібліотеки Академії наук Російської Федерації, Російської публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна,

Республіканської бібліотеки Автономної Республіки Крим, Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської обласних універсальних бібліотек, а також бібліотечних зібрань краєзнавчих, історико-краєзнавчих музеїв областей України.

Не менш потужним є використаний при написанні наукових комплекс архівних джерел. До нього ввійшли документи з фондів Російського Державного історичного архіву, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Центрального державного історичного архіву м. Москви, державних архівів всіх обоастей, територія яких зазнала впливу Столирінської реформи.

В ході написання магістерської роботи були в наукових працях істориків виокремлені джерела з таких фондів як Катеринославсько-Таврійського відділення селянського поземельного банку (ДААРК, ф. 71), Таврійського губернського Присутствія (ДААРК, ф. 41), канцелярії Катеринославського Губернатора (ДАДО, ф. 11), Катеринославської (ДАДО, ф. 654), Бердянської (ДАЗО, ф. 251), Мелітопольської (ДАЗО, ф. 252), Олександрівської (ДАЗО, ф. 192) повітових землевпорядних комісій, Бердянського (ДАЗО, ф. 254), Дніпровського (ДАЗО, ф. 253), Мелітопольського (ДАЗО, ф. 255) повітових статистичних бюро, Миколаївпольського волосного правління (ДАЗО, ф. 59), Херсонської губернської (ДАХО, ф. 5) та Олександрівської (ДАЗО, ф. 56) й Дніпровської (ДАХО, ф. 240) повітових земських управ, Таврійської губернської креслярні (ДАХО, ф. 14), Відомства установ імператриці Марії Федорівни (РДІА, ф. 759), Департаменту державного майна (РДІА, ф. 396), Департаменту загальних справ (РДІА, ф. 1284), земського відділу МВС (РДІА, ф. 1291), Комітету землевпорядних справ (РДІА, ф. 408), Переселенського Управління (РДІА, ф. 391), Московського Імператорського Товариства сільського господарства (ЦДІАМ, ф. 419).

Більшість дослідників використовували законодавчі джерела з історії аграрної реформи початку ХХ ст. Вміщені у виданнях декількох типів. По-перше, основний їх масив знаходиться у третьому зібранні «Полного

собрания законов Российской империи». Видане протягом 1881-1916 рр., воно складається з 33 томів, містить понад 40 000 документів і охоплює епоху царювання Олександра III та Миколи II. Під час написання наукових досліджень використовувалися тематичні законодавчі видання, що вийшли у світ у попередній період. До них відносяться, головним чином, «Своды законов Российской империи» та «Своды законов и распоряжений правительства», окремі томи яких містять відповідні джерела по регламентації сільського господарства, побуту селян, положення суспільних станів. З початку XX ст., у практиці адміністративних установ почали використовуватися «Сборники законов и распоряжений правительства». Вони зберігали певну спадковість по відношенню до зводів, але торкалися, переважно, питань регламентації діяльності державних відомств, організацій та структур. Важливу роль у розкритті досліджуваної теми відіграли, в цьому контексті, збірники законів пов'язаних з функціонуванням Селянського поземельного банку, землевпорядних комісій та інших. У зв'язку з цілераціоналізацією виконавчої гілки влади документи з цих збірок публікувалися й розсилалися по відповідних установах й тому, хоча й не у повному обсязі, збереглися в архівних фондах губернських канцелярій, земських присутствій, землевпорядних комісій, відділеннях Державного й Селянського банків. По-четверте, в роботі були використані хрестоматійні видання наукового призначення. Надруковані протягом останніх 50-60-ти років вони, поряд з іншими типами джерел, містять тексти найбільш знакових прикладів аграрного законодавства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Такими, наприклад, стали збірки «Россия. 1913», «Динамика землевладения в России в начале XX века», а також збірник документів і матеріалів присвячених Столипінській аграрній реформі упорядкований С.М. Сідельниковим.

Втім, слід зазначити, що законодавчі джерела розкривають лише формальний бік соціального життя селянства досліджуваної доби. Рівень їх інформативності, безумовно високий в таких складових теми як соціально-

правовий статус селянства, еволюція та напрямки аграрної політики, правові основи функціонування соціально-організаційних форм на селі. Але слід враховувати, що лише закони на той час не могли регламентувати значний сегмент повсякденних практик сільського населення. Деякі закони та розпорядження навіть відставали у часі виходу у світ від процесу фактичної інституціоналізації соціальних норм на селі. Порівняння їх змісту з текстами інших типів джерел дозволяє побачити не лише складні комбінації кодифікованого й звичаєвого права в світоглядній регламентації життя селян, а й наявність значної соціальної дистанції між ними владою та іншими контрагентами комунікативного простору.

Соціальний устрій та відносини у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX ст. були досить детально відображені у джерелах справочинного характеру, які активно використовували дослідники Столипінської аграрної реформи. Раціоналізація функцій та обов'язків установ виконавчої вертикалі державної влади та органів місцевого самоврядування в досліджуваній період визначила поділ їх документації на висхідну та низхідну. До першої відносилися циркуляри, розпорядження, накази, до другої – доповіді, звіти, повідомлення, рапорти, доповідні записки тощо. Не менш інформативними були також протоколи, постанови, вирoki, журнали засідань, прохання, значним є масив поточного ділового листування. Суб'єктами продукування справочинних документів виступали МВС, Переселенське Управління, Казенне відомство, Селянський поземельний банк, приватні й акціонерні фінансові установи, Міністерство освіти, Російське географічне товариство, Товариство імператриці Марії Федорівни, Московське імператорське товариство сільського господарства, губернські канцелярії, губернські й повітові земські установи, волосні сільські управи, сходи сільських общин, збори різноманітних селянських товариств, землевпорядні комісії, дискретні групи сільських мешканців та окремі представники досліджуваної соціальної спільності.

Слід підкреслити той факт, що специфіка теми магістерської роботи обумовила підвищену увагу авторів до справочинних джерел місцевого походження. Прояви соціального у буденному житті українського селянства висвітлені у змісті останніх більш яскраво та колоритно, ніж в матеріалах центральних державних установ. Втім, звіти та доповідні записки по відрядженням до сільської місцевості українських губерній окремих ревізорів столичних відомств й членів загальноросійських наукових товариств, інколи є не менш інформативними. Серед них значуще місце належить матеріалам під авторством О. Клопова, Т.С. Зайончковського, Сверхбинського, М.В. С.І. Кассакіна-Симбірського, Д.А. Столипіна, Я.П. Новицького, Д.І. Яворницького.

Невідомою складовою функціонування адміністративних установ виступала юридична фіксація за допомогою актових документів, переліку статусів підданих. Селяни, виступаючи у якості об'єкта адміністративних процедур, позиціонувалося як отримувачі засвідчувальних актів. Серед останніх метричні виписки, відкріпні, переселенські та ходацькі посвідчення, паспорти, межові виписки і посвідчувальні акти на землю, акти купівлі-продажу майна, прийому землевпорядних робіт виступають найбільш поширеними для досліджуваного періоду. Інформативна цінність їх, в межах теми і завдань нашої роботи, полягає у документальному підтвердженні участі окремих селян чи їх груп у певному масовому соціальному процесі. Але, при цьому, слід враховувати наявність упорядкованої статистики з питань надання означених документів. Репрезентативність останньої є, безумовно, вищою, оскільки її цифрові показники віддзеркалюють макро, а не міні соціальну аналітику.

Одним з найбільш чисельних використаних в ході написання магістерської роботи став комплекс статистичних джерел. Визначення критерієм типологічного аналізу статусу замовника, упорядника й друкаря в адміністративній ієрархії дозволило виокремити в ньому дві групи – матеріалів центральної (урядової чи відомчої) та місцевої (губернської чи

повітової) статистики. Кожна, з останніх, в свою чергу, за функціональним призначенням та частотою виходу у світ, поділялася на основну й поточну.

Попри різноманітність, можливості статистичних джерел стосовно теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. є дещо обмеженими. За допомогою їх змісту не можна розкрити питання сутності інституціональних засад буденних практик, регуляторів поведінки, образу чи портретів досліджуваної спільності. Лише в деяких епізодах їх логічно залучати при характеристиці форм соціальної організації сільського населення. Натомість таблиці статистичних збірок є незаміними при вивченні масових соціальних явищ, процесів, при виявленні тенденцій і закономірностей розвитку. Відносно предмету нашого дослідження, їх інформативний потенціал розкрився в ході аналізу таких складових як поліструктурність, стратифікація, мобільність селянства, роль і місце його в соціальному просторі Півдня України та вплив на його повсякдення важелів аграрної політики. У зв'язку з цим, джерела означеної групи були використані переважно під час написання другого та третього розділів магістерської роботи.

Матеріали ЦСК МВС займають особливе місце у групі джерел центральної статистики. До основної підгрупи їх належать збірки результатів всеросійських переписів. Слід зазначити, що на їх прикладі можна не лише простежити еволюцію методики збору й обробки масових соціально-статистичних даних, а й виявити загальні тенденції й порівняти регіональні особливості розвитку села доби ринково-капіталістичної трансформації.

Перший Всеросійський перепис населення 1897 року, в цьому контексті, не мав єдиної технології та методики проведення. Внаслідок такого стану речей, зміст і структура таблиць у виданнях по Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях дещо відрізняються від аналогів по інших адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії. Втім, у відповідності до загальних вимог вони містять детальну інформацію про

етнічну, статево-вікову, релігійну, внутрішньостанову структури місцевого селянства, про рівень його писемності, здоров'я, забезпечення реманентом та худобою, про місце серед інших прошарків населення регіону. Цікавим є також те, що у деяких тематичних блоках у збірках надаються відомості попередніх регіональних чи вибіркового підвірних переписів.

Зібрані на 1905 р. ЦСК матеріали із статистики землеволодіння були опубліковані у низці погубернських та узагальнюючій збірці. Їх формування проходило за єдиною схемою, що дозволило виявити співвідношення приватного, надільного та казенного земельних фондів, визначити частку у першому селянського індивідуального, товариського й общинного видів власності. Погубернські томи дозволяють побачити різницю у рівні забезпечення земельною площею колишніх поміщицьких та державних селян, а також відтворити, за критерієм площі загальну картину класифікації маєтностей в усіх повітах.

Динаміку селянського землеволодіння, землекористування і зміни у забезпеченні реманентом, худобою, найманою власною робочою силами мали б відобразити матеріали Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1916-17 рр. Втім, по різних регіонах держави рівень їх репрезентативності є неоднаковим. Інформативний потенціал забезпечених в РДІА відповідних справ фонду ЦСК є навіть нижчим, ніж друкованих збірок. Такий стан речей пов'язаний з декількома чинниками. По-перше, упорядкування первинних матеріалів відбувалося в умовах участі Росії у Першій світовій війні, що зменшило увагу урядових кіл до питань систематизації й публікації матеріалів перепису. По-друге, протягом 1930-х рр. значна частина його первинних джерел була цілеспрямовано знищена.

Разом з цим, до нашого часу збереглися декілька видань, зміст яких уможливило відтворення картини стану в українському та південноукраїнському селі на 1917 рік. Серед них «Підсумки вибіркового аналізу Всереосійського сільськогосподарського та поземельного перепису» видані у 1931 році та знайдений М.О. Рубачем «Статистический справочник

по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии» оригінали яких дотепер знаходяться у Харківській сільськогосподарській бібліотеці. Перше з них містить статистичну інформацію по Бердянсько-Мелітопольському району вибірки, а друга – відомості по Катеринославській губернії.

Зі збірок поточної статистики ЦСК інформативністю, щодо досліджуваної теми, відрізняються «Статистичні щорічники Росії». Вміщені в них таблиці відбивають динаміку прямого і зворотнього переселенського та ходацького рухів, хід землевпорядних робіт, накопичення й ліквідації земельного фонду Селянського банку по губерніям та районам держави. Крім того, в них є відомості про кількість освітніх, медичних, агрокультурних закладів у сільській місцевості.

Слід також додати, що протягом кінця XIX – початку XX ст. статистичні збірки ЦСК використовувалися для створення тематичних видань. Так, наприклад, на основі подвірних переписів й Всеросійського перепису 1897 р. були сформовані «Земские подворные переписи 1880-1913 гг., поуездные итоги», «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897г», «Обзор Таврической губернии за 1913 год», «Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г.». Використання матеріалів зі статистики землеволодіння 1905 року призвело до випуску «Статистического справочника по Югу России», «Земледельческого Центра и Юга Европейской России», «Материалов к оценке земель Екатеринославской губернии», «Государственного земельного фонда Таврической губернии», «Очерка поземельных отношений в Таврической губернии», «К вопросу о судьбах землевладения в России (Статистика мобилизации земельной собственности)», «Статистических сведений по земельному вопросу в Европейской России». Систематизація джерел перепису 1916-17 рр.,

дозволила упорядникам надрукувати «Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року», «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств», «Статистический справочник по аграрному вопросу. Сведения статистических отделов Всероссийского Земского Союза». До того ж, деякі статистичні таблиці з означених збірок вміщені у додатках монографій П.Н. Першина, А.Я. Авреха, С.М. Сидельникова, С.М. Дубровського, А.П. Кареліна, О.М. Анфімова та інших.

Поряд з ЦСК статистичні збірки випускали також більшість міністерств та відомств. Цифрова інформація про масові процеси та явища у соціальній сфері життя південноукраїнського селянства міститься у збірках таких центральних установ Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. як Міністерство юстиції, Земський відділ МВС, ГУЗіЗ, Переселенське управління, Міністерство державного майна, Міністерство освіти.

Але на відміну від видань ЦСК статистичні збірки імперських міністерств і відомств містять таблиці та аналітичний матеріал, що торкаються вузької проблематики. З них можна отримати інформацію, наприклад, про причини продажу селянами закріпленої в індивідуальну приватну власність наділів, про процес їх концентрації в руках сільської верхівки та середняцтва, про кількість і соціальний склад переселенців з регіону та вподобання їх під час вибору нового місця проживання в областях колонізації, про рівень матеріального забезпечення клієнтів відділень Селянського поземельного банку, про надання свідоцтв та паспортів бажаним переїхати до інших переселенських пунктів європейської Росії селянам, про кількість і обсяги діяльності позикових товариств на селі тощо. Втім, саме така вузькоспрямована соціально-статистична інформація дозволила зробити уточнення щодо питань стратагем поведінки, контурів мотиваційної моделі, векторів мобільності, підприємницької свідомості селян Південної України.

Разом з цим, наприкінці XIX – на початку XX ст. в урядових установах Російської імперії досить поширеною була практика публікацій ювілейних видань. Під час досягнення окремих дослідницьких завдань автору стали у нагоді фоліанти, присвячені 100-річчю діяльності Міністерства освіти, 25-річчю функціонування благодійних установ на Катеринославщині, 10-річчю роботи Комітету землевпорядних справ, 5-річчю справ землевпорядкування та з нагоди 50-річчя селянської реформи.

За головними ознаками вони відносяться до описово-статистичних джерел. Як правило зміст цих видань складався із типових розділів – історії династії Романових, історії відповідної установи, характеристики діяльності відділень останньої в губерніях. Найбільш цікавими, на нашу думку, є додатки, бо вони складаються з статистичних таблиць, карт, графічних планів, фотокарток селянських господарств, прикладів успішної реалізації справи на селі. Фотокартки південноукраїнських хуторів, сільських шкіл, розверстаних общинних наділів, плани землевпорядних показових робіт, хоча й не дуже часто зустрічаються на сторінках ювілейних видань слугують яскравими прикладами офіційного бачення сільського повсякдення.

Під час написання магістерської роботи був використаний чисельний комплекс місцевих статистичних джерел. Систематичний друк їх розпочався з середини 1880-х рр. й тривав до початку Першої світової війни. Збір, обробка та публікація статистичних матеріалів в цей період були покладені на губернські та повітові статистичні бюро. При цьому, внаслідок відсутності в державі єдиної нормативної бази, означені підрозділи на території Півдня України використовували методику проведення статистичних досліджень, як Московського так і Чернігівського бюро.

Можна виокремити три групи цих джерел – первинних матеріалів, збірок основної та поточної статистики. Але слід додати, що вже у досліджуваний період їх окремі тематичні блоки стали широко використовуватись та інтерпретуватись діячами місцевих земств при складенні чисельних доповідей, в тому числі із селянського питання.

Матеріали з теми магістерської роботи містяться в збірках із основної статистики місцевого походження – зводах статистичних даних по Таврійській і Катеринославській губерніях, а також у декількох «Матеріалах з оцінки земель Херсонської губернії». Вони розпорошені по таких тематичних розділах як заселення краю, адміністративно-територіальний поділ, господарський устрій, історія окремих населених пунктів, розподіл земельного фонду по типам власності, якість ґрунтів, стан сільськогосподарської промисловості, відхожі промисли, кредитно-ощадні та промислові союзи. В деяких блоках – селянське землеволодіння та землекористування, розподіл сільського населення по колишнім розрядам та групам, селянські посівні площі, врожайність і торгівля збіжжям – соціально-статистичні відомості із статистики та динаміки досліджуваної спільності розміщені компактно. Наведення упорядниками збірок не лише статистичних таблиць, а й пояснень до останніх робить можливим виявлення деяких тенденцій і закономірностей розвитку південноукраїнського села на повітовому й волосному рівнях.

Разом з цим, питання трансформації етносоціальної, соціальної, релігійної, соціальноорганізаційної, демографічної структур селянства, впливу на його життя важелів аграрної політики й подальшої капіталізації сільського господарства були розкриті за допомогою таблиць не основної, а поточної місцевої статистики. надруковані у погубернських «Статистико-економічних оглядах» протягом 1906-14 рр., вони лише частково дублювали матеріали «Статистичних щорічників» ЦСК. Деталізація інформації на сторінках місцевих поточних статистичних видань, в цьому контексті, була цілком природньою – прямо чи опосередковано складання таблиць виступало складовою реалізації фіскальної функції місцевої адміністрації. Селянство, як одна з головних податних категорій населення, привертало до себе особливу увагу статистиків.

Первинні матеріали, на основі яких створювалися статистичні збірки не лише місцевого, а й загальнодержавного рівня є джерелами виключно

архівного зберігання. Серед них картки опису селянських господарств, пообщинні бланки-характеристики, бланки-описи подвірних переписів отримали найбільшої інформативної ваги в межах розкриття питань соціальної мікродинаміки, поліструктурності та стратифікації досліджуваної спільності. Як правило, вони являють собою заповнені статистами, розташовані на декількох аркушах таблиці, аналіз яких дозволяє побачити рівень забезпечення власною чи орендованою землею, худобою, реманентом, родинною чи найманою робочою силою окремого селянського господарства. В деяких бланках додавалися ще й відомості про наявність у господаря позики, входження його до кредитної спілки, також про використання певної системи сівозміну, добрив, аретзіанських скважин, про характер і стан житлових і допоміжних споруд. Але якщо об'єктом вивчення виступала сільська община чи товариство, то формат бланка чи картки суттєво ускладнювався – до нього могли входити до чотирьох десятків питань і критеріїв, відповіді на які відбивали такі аспекти як географічне розташування й адміністративну підпорядкованість населеного пункту, якість ґрунтів навколо нього, площину общинного наділу, принципи розкладки, кількість населення в ньому. Часто однією з вимог виступало надання інформації про історію села, приналежність її мешканців до колишніх розрядів селян, етнічну та статеву-вікову структуру.

Втім, слід підкреслити той факт, що первинні статистичні матеріали на сьогодні не збереглися у повному обсязі. Вони, переважно, є рештками тих комплексів, що відносилися до переписів 1883, 1893, 1897, 1905, 1913 та 1916-17 років. На нашу думку, їх використання при розкритті теми соціальної історії південноукраїнського селянства логічне у поєднанні з експлікаціями до планів межових та землепорядних робіт. Інформативний потенціал їх є невичерпним при дослідженні мікроісторії.

Специфіка досліджуваної теми обумовила вибірковість у підході до пошуку і аналізу інформації в періодичних виданнях. На сторінках центральної, губерньської або партійної преси відомості про соціальний бік

життя південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. знайдені не були. Натомість вони присутні у відомчій та повітовій земській періодиці. Найбільш чисельними, в цьому контексті, згадки про буденне життя досліджуваної спільності є в таких журналах та газетах як «Новоросійський календар», «Дніпровський край», «Хуторянин», «Хуторське господарство», «Сільськогосподарська хроніка Херсонського повіту», «Відомості Ананіївського повітового земства» та інших.

Слід підкреслити, що авторами публікацій в означених виданнях, як правило, були місцеві агрономи, землеміри, землевпорядники, сільські вчителі, фельдшери, співробітники земських статистичних бюро. Інколи трапляють й кореспонденції від селян, яких товариства чи общини висували на виборні посади до волосних управ, ходацьких груп, повірених у справах у тимчасових комітетеах чи комісіях при повітових адміністративних і земських установах.

Умовно комплекс пов'язаних з темою дисертації статей у тогочасних періодичних виданнях можна поділити на чотири групи: - 1) короткі нариси про громадський устрій та побут місцевого сільського населення; 2) відомості про сільську медицину, освіту та агрономію; 3) аналітичні кореспонденції про земельне питання в окремих волостях і селах регіону; 4) листи в редакції про реалізацію важелів аграрної політики на місцях. Безпосереднє знайомство їх авторів з повсякденними практиками і відносинами на селі дозволило виявити та проаналізувати зафіксовані в їх статтях факти, що відзеркалювали стратегію поведінки селян у вирішенні поземельних спорів, справ із розмежування, розподілу громадських обов'язків. Зміст кореспонденцій також розкриває питання ставлення селян до землевпорядних робіт, мотивів залучення до переселенського руху чи внутрішньорегіональної міграції, до можливості закріплення та продажу наділів. У повідомленнях, що були надруковані в місцевій періодиці, часто зустрічається інформація про світоглядні стереотипи мешканців села – про відношення до пияцтва, гультаїв, нероб, про ставлення до землеробської

праці, міського способу життя, традицій громадського призріння і догляду. Попри офіційність стилю викладення матеріали періодичних джерел дозволяють досліднику побачити прояви соціального на мікрорівні не лише очима представників селянської спільності, а й її контрагентів по комунікативному простору.

До комплексу використаних під час написання магістерської роботи нарративних джерел ввійшли мемуари, щоденники, спомини, записки мандрівників, епістолярії, археографічні збірки. Хоча час їх написання припадає на досліджуваний період, вихід їх з друку варюється від кінця ХХ ст. і до сьогодення.

Авторами чи упорядниками надрукованих у дорадянський час нарративних джерел, як правило, стали кореспонденти або члени Імператорського Руського географічного товариства, Одеського товариства історії та старожитностей, етнографічного бюро князя Тьонишева, наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка тощо. Вихід цих матеріалів у світ був, таким чином, водночас і кінцевим етапом і форматом наукової звітності чисельних експедицій, що проводилися на території південноукраїнських губерній на замовлення означених установ. Саме в такому ракурсі логічно характеризувати значну частину археографічних збірок і творів Я.П. Новицького, Д.І. Яворницького, О.С. Афанасьєва-Чужбинського, І.Я. Рудченка, В.М. Харузіної, А. Кащенко, Є. Августиновича, П.П. Чубинського та інших.

У будь-якому разі, цілі експедицій привязувалися до історико-краєзнавчої чи історико-географічної проблематики. Внаслідок такого стану речей у полі зору дослідників опинялися питання щодо збереження у народній пам'яті згадок про козацькі часи, щодо сутності та особливостей місцевих, звичаїв, традицій, обрядовості, господарської діяльності, громадського і сімейного побуту, щодо історії і тогочасного стану поселень регіону, а також рівня збереження на території останніх старожитностей. Пошук відповідей на них невпинно орієнтував увагу членів експедицій на

головного носія народної пам'яті та зберігача історичних артефактів – тобто на місцеве селянство.

Відтак, прямо чи опосередковано, останнє стало одним з головних соціальних об'єктів археографічних збірок та мандрівних записок по Півдню України кінця XIX – початку XX ст. Зміст їх насичений прикладами буденного життя досліджуваної спільності. Характеристика селищ і хуторів по Дніпру, його притоках, інших місцевих річках, території колишнього Великого Луга, опис зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, складових світогляду у місцевих мешканців, спроби відображення архитипових рис селян завжди виступали принаймні наративним фоном в тексті означеної групи джерел. Інформативний потенціал їх, не дивлячись на певний, притаманний часу, романтизм, є високим.

Разом з цим, внаслідок того, що соціальне життя досліджуваної в магістерській роботі спільності не було складовою першочергового предмету опису характеризуваної частини наративних матеріалів, поза увагою їх авторів чи упорядників залишився цілий комплекс питань. В їх змісті складно знайти інформацію про диференціацію чи статево-вікову структуру селян; відсутні згадки про вплив на життя його важливих аграрної політики та інших детермінант розвитку; майже відсутня увага до форм соціальної організації сільського населення. Слід додати, що аналогічна ситуація простежується й у змісті використаних епістолярних джерел. Якісно відрізняються, в цьому контексті, лише листи Енгельгарда.

За часів існування Радянського Союзу головним критерієм дозволу до друку історичних джерел була відповідність державній ідеології та принципам марксизму та ленінізму. Тому серед опублікованих у той період наративних джерел з історії південноукраїнського селянства панівне місце займали ті, зміст яких присвячувався темам злиденності життя, поступового збідніння, зростання економічної експлуатації, поглиблення антагоністичних протиріч, посилення класової боротьби, поширення більшовицьких ідей та збільшенню кількості їх прихильників між 1905 та 1917 рр. Окремими

збірками виходили у світ мемуари та спомини про хід революції та громадянської війни на селі. Втім, слід зазначити, що окремих видань, зміст яких відбивав би означену проблематику, на прикладі виключно південноукраїнського регіону надруковано не було. До того ж, у загально тематичних збірках, поряд із наративними джерелами по всіх губерніях і областях Російської імперії, матеріали місцевого походження зустрічають зрідка. Їх текст, переважно, містить інформацію про ситуацію на селі в Херсонщині та Катеринославщині.

З середини 1990-х рр. на рівні студентських етнографічних практик у вишах із 2000 року в межах щорічних експедицій було відновлено систематичне збирання наративних джерел на території Південної України. Фундаторами останніх стали Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських та Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького. Результати їх діяльності вміщені натеper, у трьох циклах збірок – багатотомних видааннях «Творів» Я.П. Новицького, «Джерелах з історії Південної України» та «Усній історії Степової України».

Відносно теми нашого дослідження, у першому зібранні найбільш цікавими є ті томи, що містять у собі тексти записаних Я.П. Новицьким зі слів місцевого селянства легенд, переказів, прислів'їв, історико-географічних й топонімічних описів, пісень, приказок, випадків із буденного життя. Ретрансляція їх через покоління в межах механізму соціальної пам'яті визначальним чином впливала на формування атрактивних соціально-ціннісних орієнтирів сільського населення регіону. Заслужують уваги також ті документи, які доповнюють та розкривають нові сторінки з історії заселення та господарського освоєння краю.

Разом з цим, найбільш інформативними, на нашу думку, є мемуари та щоденники місцевих селян, тексти яких надруковані у другому багатотомному виданні. Серед них творіння В. Рубеля, Д. Ляха, М. Молодика, О. Замрія, І. Ярошенка, М. Алексеева, Є Ціпка. Вони являють собою

мультиінформативні наративні пам'ятки, що присвячувалися авторами, насамперед, історії свого роду. Але в контексті останніх вплетені й яскраві нариси буденного господарського та громадського життя, звичаїв, традицій, обрядовості, виникнення рідних селищ, ходу Столипінської реформи, діяльності освітніх, земських установ, відлуння Першої світової війни тощо. Викладені з позицій досліджуваної спільності інтерпритації проявів соціального дозволяють відтворити не лише структуру свідомості, світогляду, мотиваційної моделі, а й загальні риси образу й портретів селянства.

Упорядковані збірки з усної історії Степової України є результатами експедиційних соціально-історичних досліджень. Складені у відповідності до змісту тематичних блоків розробленого фахівцями запитальника, вони являють собою структуровані відповіді респондентів-селян з таких селищ Запорізької області як Новогупалівка, Антонівка, Петро-Михайлівка, Водяне, Скельки, Велика Білозерка, Верхня Терса, Іванівка, Дніпровка, Матвіївка, Петро-Свистунове та інших. Інформація стосовно досліджуваної теми розпорошена й набуває значущості виключно за умов використання ретроспективного методу. Внаслідок певного розриву пам'яті поколінь, що виник під впливом важелів аграрної політики та ідеології радянської доби, занотовані інтерв'ю хронологічно охоплюють період минулих 80-100 років. Фрагментарність, викривлений характер відомостей про соціальний бік життя південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століть пояснюється ще й інтенсифікацією урбанізаційних процесів, маргіналізацією сільського населення, поширеннями цінностей перехідного суспільства.

Втім, врахування означених факторів лише підсилює наукову цінність зафіксованих у матеріалах з усної історії згадок. За допомогою останніх можна, хоча й частково, реконструювати елементи традиційного світогляду й самосвідомості досліджуваної спільності. Дотого ж, аналіз текстів більшості опублікованих й дешифрованих інтерв'ю нащадків її дозволяє висунути гіпотезу про випробовану часом стійкість соціетальної психіки українців.

Використані історичні джерела за типовою ознакою поділяються на опубліковані та неопубліковані й зібрані з фондів 6 архівів та 14 бібліотек України та Російської Федерації. При цьому, інформативність статистичних, наративних та законодавчих джерел, у порівнянні з іншими різновидами, може бути визначена як порівняно вища, що цілком відповідає специфіці предмету дослідження.

!!br0ken!!

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРИОГРАФІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

З кінця XIX століття й до сьогодні по відношенню до теми магістерської роботи накопичено значний пласт наукової літератури. Рівень її методологічної та інформативної цінності є неоднаковим, значна частина робіт, за фахом, не є суто історичним, ступінь уваги авторів саме до проявів соціального в устрої південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації також відзначається неоднорідністю. До того ж, деякі роботи з проблеми мають подвійний статус, оскільки можуть бути віднесені як до джерел, так і до літератури. Внаслідок такого стану речей аналіз останньої не дуже логічно називати історіографічним, що, у певній мірі, ускладнює виявлення стану наукової розробки теми.

Перетнути окреслену перепону цілком можливо у разі врахування міждисциплінарності предмету магістерської роботи. Всебічне розкриття останнього логічне шляхом використання поряд з іншими методологічними складовими, когнітивного підходу. Саме тому класифікація, хронологізація та аналіз використаної під час написання літератури проведено виходячи із принципу приналежності кожної з робіт до окремого спектру когнітивного зонта. Виокремленні, таким чином, шість груп праць умовно розташовані у площині двох – головного і другорядного – спектрів. При цьому, складовими першого з них стали роботи з соціальної історії, історії селянства та історичного краєзнавства. Елементи другого, в свою чергу, являють собою дослідження з етнології, історичної психології та соціальної статистики.

Слід також додати, що такий підхід до характеристики стану наукової розробки теми обумовлює близькість до визначених груп праць з суміжних суспільних чи гуманітарних наук. Так, наприклад, аналіз з розвитку соціальної історії, як науки, доповнюється описом еволюції історичної соціології, соціології історії та філософії історії. Дослідження з історії

селянства отримують характеристики на фоні аналізу робіт з аграрної історії та історії сільського господарства України та Росії періоду ринково-капіталістичної трансформації. Теоретико-методологічні досягнення у сфері історичного краєзнавства розкриваються паралельно із описом робіт з історії Південної України. Аналогічний зв'язок окреслюється між працями з етнології, народознавства та етнології України й степового району останньої. В сумі ж, на нашу думку, доцільно проводити й опис становлення історичної та когнітивної галузей психології. У свою чергу, зв'язок соціальної статистики, історичної демографії та деяких рівнів історичної інформатики є беззаперечним. Дослідження з цих галузей наукового знання також входять до складу когнітивного зонти і виступають предметом історіографічного аналізу.

Синхронність становлення означених наук дозволяє виокремити чотири етапи розвитку історіографії теми дослідження – кінець XIX ст. – перша чверть XX ст.; середина 20-х – середина 50-х рр. XX ст.; середина 50-х – середина 80-х рр. XX ст.; середина 80-х рр. XX ст. – до сьогодні. При цьому, не дивлячись на різноманіття методологічних підходів та детермінант впливу, пропонується періодизація є цілком валідною як по відношенню до вітчизняної та пострадянської літератури з теми, так і для іноземної.

Слід, в цьому контексті, підкреслити, що зародження соціально-історичних знань відбулося наприкінці XVIII – першій половині XIX століть. Європейські мислителі того часу здійснили не лише спробу концептуального узагальнення історичного досвіду, а й виявили закономірності розвитку суспільства. В якості моделі, що пояснювала динамічний стан суспільства, ними була сформульована ідея соціального прогресу. При цьому, соціальні знання містили в собі лише потенції подальшого теоретичного прагнення до узагальнення історичних фактів та накопиченого історичного матеріалу. Втім, теоретичні побудови, виявлення закономірностей історичного процесу, як зазначає Д.Г. Подвойський, в цей час базувалися переважно на інтуїтивних припущеннях, які, проте, у ряді випадків мали великий евристичний

потенціал. Тому завдання, які сьогодні відмічені, як завдання соціальної історії, історичної соціології, соціології історії та філософії історії вирішувалися навіть у першій половині XIX століття, у межах філософського світоглядного простору.

В 30-40-ві роки XIX століття, з виникненням раннього позитивізму, помітною стала тенденція протиставлення соціології та історії. Засновник цього філософського напрямку, О. Конт, наприклад, підкреслював, що історія була лише описовою наукою. Завдання її, таким чином, полягало у наданні фактів для соціологічного аналізу. Але більшість європейських та російських істориків – І. Тене, А. Кауфман, В. Ключевський, Г. Стог та інші – у свою чергу демонстрували недовіру по відношенню до подібних висловлювань. Як і раніше вони вважали своїм основним завданням аналіз конкретних, що склалися у минулому, подієвих рядів. У соціологічних узагальненнях вони убачали насильство над живим історичним матеріалом. На боці останніх знаходилися неокантіанці – В. Віндельбанд та Г. Ріккерт, які відстоювали право історії на методологічну самостійність. За таких обставин вже на середину XIX ст. між соціальною історією та історичною соціологією утворилася методологічна прірва. Але протягом наступних ста років остання не стала перешкодою для синхронного розвитку означених дисциплін.

З середини XIX й до середини XX ст. у розвитку соціальної історії тривав класичний етап. Методологічні напрямки в ньому визначили Алексіс де Токвіль, Карл Маркс і Макс Вебер. Концептуальна відмінність у соціально-історичних поглядах останніх полягала у самі у сфері доказовості виведень, отриманих в ході дослідження. Так, наприклад, А. де Токвіль при вивченні соціально-історичних процесів в суспільстві дотримувався еволюційного погляду. Він визначав революцію лише як природну і закономірну кульмінацію змін, що поступово сталися, в соціальній системі. Натомість К. Маркс у своїх роботах звернувся до мікросоціальних узагальнень, результатом яких стала концепція зміни суспільних формацій, перехід, від застарілої до прогресивної, який відбувався шляхом революцій.

При цьому, при аналізі конкретних подій і фактів з минулого він намагався вписати їх в загальну логіку історичного процесу.

В західно-європейській науці та філософії кінця XIX – першої третини XX ст. поряд з роботами А. де Токвіля та К. Маркса велику популярність отримали дослідження М. Вебера. Причина цього, передусім, полягала в наявності у змісті останніх дієвої спроби подолання методологічного розриву між радикальним номотетизмом позитивістських історико-соціологічних концепцій і таким самим радикальним ідиографізмом класичних соціально-історичних досліджень. До того ж, «розуміюча соціологія» М. Вебера зміщувала, таким чином, основні акценти до інтерпретації ідеально-типових мотивів людської активності.

В своїх роботах Макс Вебер запропонував поняття ідеального типу в якості методичного засобу історичного пізнання. Соціологічний номіналізм, в свою чергу, використовувався ним в якості методологічної орієнтації дослідницької діяльності. Ідеальні типи спочатку визначалися науковцем як теоретичні конструкти, які призначені для узагальнення і обробки історичного матеріалу. Віднесення кожного конкретного історичного факту чи події до ідеального типу не повинне було, на його думку, суперечити існуючому знанню. При цьому, мав бути доведений взаємозв'язок усіх включених в ідеальний тип складових. Важливим елементом концепції виступало також те, що на основі вивчення моделей дій людини, які типізувалися, Вебер аналізував макросоціальні процеси.

Виходячи з цього, останній підкреслював тезу неповторності історії будь-якого суспільства, в тканини якої впліталися елементи типового. Соціальні узагальнення, у свою чергу, ставали злокалізованими в певних просторово-часових межах. В результаті історія ставала соціологічно зрозумілою, а соціологія історично обґрунтованою. Зокрема Вебер користувався цим інструментом для опису макросоціальних процесів і історичного розвитку феномену раціональності капіталістичної епохи. Характеризуючи ідеальний тип капіталістичного соціуму мислитель

співвідносив з ним не лише ідеальний тип раціональної влади та бюрократії, а й аналізував витoki формування підприємницької свідомості серед народних мас в тому числі й селянства. Слід також додати, що з кінця XIX й в першій чверті XX ст. серед європейських дослідників соціології історії значного поширення отримали ще й погляди Е. Дюркгейма та Г. Спенсера.

Перший етап розвитку історіографії історії селянства та аграрної історії характеризувався наявністю п'яти методологічних напрямків – неонародницького, соціал-революційного, організаційно-виробничого, легального марксистського та революційного марксистського. Спільність перших трьох полягала у відстоюванні прихильниками принципів некапіталістичного розвитку сільського господарства в епоху капіталізму та стійкості натурального селянського господарства. Останні виводилися з ідеї протиставлення аграрного та індустріального виробництва, внаслідок чого особливість першого визначалася у неможливості синхронності й одночасності виконання усіх типів землеробських робіт. Тому технічний розподіл праці, що є базисом промислового виробництва в сільському господарстві, міг бути використаний на селі у обмеженому вигляді. На цій тезі формувалася ідея неможливості великої кооперації та складної співпраці людей в ході створення сільськогосподарської продукції. Висновок про неможливість використання виокремлених К. Марксом загальних закономірностей капіталістичного розвитку для пояснення процесів в аграрному секторі економіки виглядав, в цьому контексті, абсолютно логічним. Все це, як правило, підкріплювалося роздумами про особливу природу селянського господарства, сутність якого полягала не в отриманні прибутку, а у задовільненні родинних споживчих потреб.

Як есери так і прихильники організаційно-виробничої концепції дотримувалися думки про те, що особиста, а не наймана, праця й власна зацікавленість в результатах справи виступали основою селянського господарства. В наслідок цього стійке родинне господарство селянина визнавалося не менш конкурентоздатним, ніж велике приватновласницьке.

Воно могло виживати й отримувати розвитку навіть за таких умов, за яких капіталізована латифундіальна маєтність зазнала б втрат або загинула. При цьому, положення про перемогу дрібного виробництва над великим розглядалася в роботах Н.П. Огановського, І. Батюка, К.Р. Качаровського, А. Кулижного як перемога натурального традиційного селянського господарства над товарним та визначалася у якості закону соціального розвитку. Але в дослідженнях С. Маслова, Н.Н. Суханова, А.Є. Лосицького ця ж теза зводилася на рівень закону еволюції сільського господарства в умовах капіталізму. Слід також зазначити, що родинне селянське господарство розглядалося як головна перепона розвитку аграрного капіталізму лише з початку ХХ ст. В народницьких дослідженнях кінця ХІХ ст. нею виступала сільська община.

Разом з цим відмінність організаційно-виробничого підходу від соціал-революційного полягала в характеристиці селянського господарства як родинно-споживчої соціальної одиниці. На цій тезі базувався аналіз внутрішніх закономірностей розвитку досліджуваної спільності. Устрій селянської родини, таким чином, визначався її розміром та складом. Такі представники означеного напрямку як Н.П. Макаров, А.В. Чаянов, А.А. Мануйлов чітко вказували на те, що життя родини – це життя господарства. Цьому закону, на їх думку підпорядковувалися і орендні відносини на селі, і операції купівлі-продажу землі, і використання найманої праці. Важливе місце в роботах організаційно-виробничого напрямку відводилося також розкриттю питань демографічної ситуації на селі та статево-вікової диференціації праці в селянській родині. Втім, еволюція останньої розглядалася не в контексті аналізу розвитку виробничих сил та поглиблення соціальної диференціації в сільській місцевості.

Комплекс марксистських робіт першого етапу розвитку історіографії досліджуваної проблеми можна умовно поділити на дві групи. Перша з них – легально-марксистська – була створена представниками фермерської школи аграрної історії, значна частина яких дотримувалася тези еволюційності

соціально-історичних процесів на селі. Друга – революційно-марксистська – в концептуальному відношенні містила у собі синтез принципів засновника діалектичного матеріалізму та ідей В.І. Леніна. Обидва напрямки мали декілька спільних рис. По-перше, аграрна еволюція розглядалася дослідниками як складова більш широкої проблеми розвитку капіталізму в Російській імперії. Вона, як правило, характеризувалася через призму аналізу аграрної політики та зростання революційного руху. По-друге, селянство розглядалося не як однорідна, в соціально-економічному відношенні, маса, а пролетаризація його визнавалася головним показником капіталізації аграрного сектора. По-третє, значна частина висновків марксистських робіт першої чверті ХХ ст. була побудована на критиці народницьких, неонародницьких та організаційно-виробничих ідей. Втім, відмінність виокремлених двох груп полягала у ставленні до питання визнання революції на селі як єдиного засобу вирішення аграрної проблеми.

Головними представниками фермерської школи у визначений період були А.А. Кофод, Л.Н. Литошенко, П.Н. Першин, Б.Д. Бруцкус, О. Погребинський. Ними підкреслювався позитивний вплив аграрних перетворень 1906-1917 рр. на розвиток сільськогосподарського виробництва. Доведена була також теза життєздатності, економічної доцільності та державної підтримки індивідуального хуторського господарства. Народницька родинно-споживча концепція зазнала критики й характеризувалася як застаріле відображення традиційного селянського господарського устрою.

П'ятий напрямок в історіографії історії селянства мав за методологічну основу не тільки марксистські, а й, головним чином, ленінські ідеї. При цьому, слід зазначити, що в літературній спадщині В.І. Леніна розкриттю аграрного та селянського питань в Росії доби імперіалізму відводилося одне з найважливіших місць. Він одним з перших, у 1893 р., в роботі «Нові господарські зміни в селянському житті» сформулював тезу щодо капіталістичного характеру еволюції селянського господарства. Вона зазнала

подальшого розвитку у низці праць, серед яких найбільш вагомими для наступних поколінь радянських істориків-аграрників стали «Аграрна програма РСДРП в демократичній революції» та «Розвиток капіталізму в Росії». На думку В.І. Леніна головна лінія розвитку капіталізованого землеробства полягає у тому, що дрібне селянське господарство, залишаючись незначним за площею землі, перетворювалося у значне за розміром виробництво. Натомість зворотнім боком розвитку товарно-ринкових відносин виступав процес розселянювання та пролетаризації, що призводило до загострення протиріч та до розгортання класової боротьби на селі. Протягом першої чверті ХХ ст. означені положення отримали подальшої розробки в роботах А.І. Хрящової, П.І. Попова, П.І. Лященко, А.В. Шестакова, А.А. Мануйлова, А.Н. Челинцева, Н. Карпова, И. Литвинова, Ю. Ларіна, С.М. Дубровського. Єдиним можливим шляхом розв'язання аграрного питання вони вважали революцію на селі.

Серед робіт краєзнавчого характеру вже на першому етапі розвитку історіографії виокремлюється група предметом дослідження у якій виступало місцеве селянство. Авторами їх, переважно, були земські або урядові діячі увага яких до сільського населення мала тісний зв'язок з виконанням функціональних обов'язків професії. Дуже часто вони входили до складу Російського економічного, Московського сільськогосподарського та Вільного географічного товариств, що, саме по собі, вказувало на їх визнаність, відомість, освіченість, обізнаність у питаннях аграрного характеру. Внаслідок цього авторська позиція в таких дослідженнях була досить об'єктивною, обґрунтованою на рівні тогочасної науки та незаангажованою ідеологемами. Праці носили прикладний характер створювалися за допомогою залучення широкого кола джерел, у тому числі й земських переписів, звітів агрономів, землемірів, волосних спостережень. Відтак, розглянуті у їх змісті питання сільськогосподарського, земського, агрокультурного характеру зводилися до аналізу стану селянства й отримували соціального забарвлення.

Першою фундаментальною роботою, в цьому контексті, стала монографія В.Є. Постнікова. Економіст за фахом та чиновник департаменту Державного майна він, поряд з господарськими та фінансовими, розкрив значну кількість соціальних питань життя південноукраїнського селянства 1880-х – початку 1890-х рр. Автор звернув увагу на поступове зростання в регіоні землеволодіння та капіталізованої оренди останнього, поступове поширення хуторської та асоціативної форми соціально-господарської організації праці, на завмерлий характер сільської общини, на значущість для значної кількості родин відхожих промислів. Важливе місце в дослідженні В.Є. Постнікова займав аналіз стратифікації місцевого селянства, у якій виявлено наявність порівняно вищої частини селянської верхівки та середняцтва. Важливою складовою праці є характеристика бюджетів селянських родин, які автор поєднував із прибутками німецькомовних колоністів.

Методологічно схожим до «Південноруського селянського господарства» В.Є. Постнікова є й дослідження земського чиновника, лікаря та статиста М.І. Тезякова. Присвячені темі ринку найманої сільськогосподарської праці, вони є першими серед тих, що розкривають соціальність проблеми селянських низів регіону. Характеризуючи останні, автор коригує своє ставлення з офіційною державною позицією, що простежується в аналізі родинних наділів, демографічної ситуації, господарської потужності селянських дворів регіону. Втім, в руслі аналізу місцевого ліберального земства, М.І. Тезяков позитивно ставився до діяльності мережі санітарних пунктів для найманих робітників, для оптимізації функціонування якої ним були розроблені ґрунтовні рекомендації. Слід при цьому підкреслити, що саме праці В.Є. Постнікова та М.І. Тезяков використав В.І. Ленін під час написання окремих підрозділів «розвитку капіталізму в Росії». Близькими до висвітлених на сторінках монографій цих двох дослідників були погляди А. Ярошка, М. Лямцева та Б. Гуревича. Але останні характеризували соціальне повсякдення південноукраїнського

селянства через призму вивчення стану медицини, призріння та освіти в окремих губернія регіону.

Окремі аспекти досліджуваної спільності стали предметом уваги не лише науковців та земських діячів, а й опозиційних урядовій лінії народників. Спираючись, головним чином, на ідеологему соціальної рівності селянства такі місцеві представники цієї громадсько-політичної течії як Т.І. Осадчий, Г. Яковлев, Л.М. Божко, Ф. Щербина та «артільний батько» Л.Ф. Левицький відстоювали у своїх роботах тезу необхідності збереження патріархальних принципів сільської общини залучаючи для цього статистичні матеріали, переважно Херсонської губернії, вони доводили думку про неприродність капіталізації аграрного сектора та втягнення сільського населення до сфери товарно-грошових відносин. Упередженість у поглядах була навіть причиною визначення таких капіталізованих форм селянської асоціації як кумпанія та товариство, як господарських спільнот колективного типу. Штучно створені на Катеринославщині та Херсонщині селянські артільні напівкомунного зразка отримали у народницькій літературі схвального ставлення та рекомендації до подальшої популяризації. Слід, при цьому, додати, що літературну спадщину місцевих народників використала більшість радянських істориків-аграрників для опису витоків кооперативного руху в Україні.

На протязі першого етапу розвитку історіографії теми у сферах знань та дослідженнях вторинного спектру когнітивного зонта чітко простежувалися тенденції до становлення науки. В етнології, соціальній статистиці, демонрафії відбувалися процеси вдосконалення програм та методик проведення польових досліджень, досить високого рівня досягла техніка обробки та первинної інтерпретації зібраного матеріалу, аналіз джерел отримав ознак комплексності. Науковці, які здійснили внесок у розвиток означених галузей знань часто входили до складу Всеросійського етнографічного бюро та Російського імператорського географічного товариства, а також були статистами земства чи відділів міністерств. Це

забезпечувало як відносно вільний доступ до первинної інформації, так і належну підтримку під час збирання первинного матеріалу в ході польових досліджень.

Однією з найбільш репрезентативних, в цьому контексті, стала сукупність праць етнографічного, народознавчого та фольклористичного змісту. Внаслідок того, що домінуючою у суспільстві групою й головним носієм соціальної пам'яті було, у досліджуваний період, селянство воно стало головним суб'єктом надання інформації для науковців. Окремі його статево-вікові групи – діти, парубоцтво, літні люди – виступили у якості об'єкта етнографічних нарисів В. Борожковського, А. Боровиковського, О. Староженка, І.Тютрюмова. Проблемні питання долі української селянської жінки, повсякдення сільської родини, сутності та ролі звичаєвого права розглядалися в роботах П. Єфименко, Ф.С. Красильникова, М. Дерлиці. Монографії узагальнюючого характеру М. Костомарова, М. Грушевського містять аналіз не лише фольклорної спадщини, а й системні висновки щодо особливостей менталітету українців.

Науковий доробок означених авторів цікавий не лише з погляду наявності в публікаціях та монографіях чисельних першоджерел, а й викладенням роздумів щодо складових світогляду, свідомості, регуляторних основ поведінки українського селянства. Наліт романтизму не знижує їх наукової цінності, хоча й відомості про соціальні норми, цінності та принципи землеробів степу надаються в змісті у загальному контексті.

Поряд з етнологією наприкінці XIX – першій чверті XX ст. відбулося й становлення соціальної статистики та демографії. Слід зазначити, що фундаментальних робіт з методології та теорії цих галузей знань в досліджуваний період ще створено не було, але рівень емпіричної складової піднявся дуже високо. Загальні питання народжуваності та смертності, писемності, співвідношення статевовікових груп, професійних, етнічних спільностей, міграції населення Російської імперії та регіонів України розкривали в своїх роботах, як правило, ті ж дослідники, які характеризували

соціальну статистику та динаміку вітчизняного селянства. Серед них М. Турчанінов, І. А. Чалінцев, Н. А. та З. М. Савицькі, О. В. Чаянов, С. А. Новосельський та інші. Втім саме з цих, а не з вузькоспеціалізованих монографій та публікацій можна отримати інформацію про відмінності соціальних структур й процесів у міській та сільській місцевостях, про частку селянства в основній масі підданих держави, про регіональні відмінності соціального розвитку. Здійснений перерахованими статистиками аналіз мікропроцесів інколи зводився не лише до губернського, а й до повітового рівнів, що дозволило доповнити деякі, не охоплені статистичними джерелами, аспекти соціальної історії південноукраїнського селянства.

Разом з цим, у досліджуваній період історична психологія знаходилася як в Росії, так і в Україні, у зародковому стані. Ідея про можливість пояснення історичних та соціальних подій, явищ, процесів за допомогою залучення досягнень тогочасної психологічної науки лише почала викристалізовуватись в дискусіях членів Санкт-Петербурзького психологічного товариства. Критеріальної основи створення соціально-психологічних портретів чи образів ще не існувало.

Другий етап розвитку історіографії з теми відрізняється як звуженням проблематики, так і зменшенням кількості досліджень. Причини такого стану речей пов'язані, передусім, із складністю політичних, економічних та соціальних макропроцесів того часу. Вплив їх на стан радянської науки відбився, безпосередньо, на згортанні наукових шкіл, перетворенні марксизму та ленінізму на єдину методологічну основу історичних досліджень. Втім, слід зазначити, що і в іноземній науці з середини 20-х і до середини 50-х рр. ХХ ст. також простежувався певний застій. Крім загальносоціологічних праць Г. Зімеля та Ф. Тьоніса, що можуть лише як додаткові бути використані під час соціально-історичного пошуку, з друку не вийшло майже нічого. Близьких до проблематики праці вторинного спектру когнітивного зонта також не було. Відносно чисельною на другому етапі

розвитку історіографії з теми була група робіт з аграрної історії та історії селянства.

В межах історичного та соціально-історичного сигментів зникли всі ті напрями наукового пошуку, що не відповідали принципам державної ідеології. В умовах становлення та функціонування тоталітарного політичного режиму в СРСР революційний марксизм та ленінізм стали єдиною методологічною основою суспільствознавчих, в тому числі й історичних, праць. Натомість європейська соціальна історія та історична соціологія продовжили свій розвиток в межах шкіл, які сформувалися у попередній період.

Аналогічна тенденція мала місце й у сфері аграрної історії та історії селянства. Тиск на представників народницького, есерівського, організаційно-виробничого та інших дрібнобуржуазних напрямів став помітним у Радянському Союзі вже на початку 1920-х рр. Про неминучість його посилення засвідчило створення Інституту червоних професорів та концентрація уваги істориків на темах рівня розвитку аграрного капіталізму напередодні Жовтня 1917 р., критиці імперської аграрної політики та висвітленні питань соціальної диференціації й класової боротьби на селі початку ХХ століття. Перемога над альтернативними офіційній ідеології темами була визнана вже у 1929 році на Першому Всесоюзному з'їзді аграрників-марксистів. Представники їх припинили свою наукову діяльність в СРСР, або, наприклад як О.Погребинський, П.М. Першин та О.В. Чаянов та інші змушені були визнати прогресивність марксистсько-ленінської методології.

Разом з цим, на тому ж з'їзді окреслилися тенденції, що стали характерними для радянської історико-аграрницької науки на протязі наступних 25 років. Матеріали його свідчать про формування серед науковців атмосфери взаємної недовіри та протистояння. Звинувачення у ревізіонізмі та дрібнобуржуазності поглядів, що розгорнулися з одного боку між М.І. Кубаніним, В.К. Засельською, А. Гайстером й С.М. Дубровським, М.С.

Симоновою з іншого, стали не лише боротьбою серед аграрників-марксистів, а й віддзеркалили процес догматизації історичної науки.

За таких умов та внаслідок інших об'єктивних обставин кількість історичних праць з аграрної та селянської тематики протягом другої половини 20-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. різко зменшилося. Проблеми розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. були проаналізовані лише в двох працях – А. Гайстера та Е.С. Карнаухової. Нечисельними були праці з теми Столипінської реформи. При цьому, їх автори – М.І. Карпов, Г.М. Дейч, В. Весиловський, Ф.Є. Лось та інші – відстоювали тезу краху аграрної політики царизму на селі. Розшарування селянства та зростання соціально-класових протиріч стали предметом дослідження М.Єгорова, М.О. Рубача, та Е.Г. Василевського. Пролетаризація значної частини сільського населення, його експлуатація, загострення класового антагонізму та підвищення активістської діяльності більшовицької партії на селі у передреволюційні роки стали визначальними моментами в концепціях дослідників.

Чи не єдиною історико-краєзнавчою роботою в цей час була колективна праця А.Е. Аріної, Г.Г. Котова та К.В. Лосева предметом уваги у якій стали соціально-економічні зміни у сільській місцевості Мелітопольського району Запорізької області 1885-1938 років. Аграрна історія обраного відтинку часу поділена співавторами на два періоди – імперський та радянський. Критичний аналіз першого з них містить позитивні відгуки лише у підрозділах, що присвячені зростанню класової боротьби та ходу революцій 1905-1907 й 1917 рр. на селі. Характеризуючи поглиблення диференціації селянства дослідники більшої уваги звернули на питання складності й злиденності життя сільського пролетаріату. Заможний та середняцький прошарок, при цьому, визнано як експлуаторський та дрібнобуржуазний. В монографії хоча й простежується ставлення до общини, як до застарілої форми соціальної організації, тим не менш хуторська система розглянута як продукт Столипінської аграрної реформи. Крах останньої, в свою чергу,

висвітлено в руслі опису зростання соціального напруження в середовищі досліджуваної спільності. В монографії також простежується притаманна для історичних досліджень того часу риса – посилань на архівні чи опубліковані джерела набагато менше, ніж на роботи Маркса, Енгельса та Леніна.

Протягом другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. тривав третій етап розвитку історіографії досліджуваної теми. По відношенню до суто соціальної історії, як науки його доцільно називати неокласичним, бо в ньому панували два напрями – неовеберіанство і неомарксизм. В західно-європейській соціально-історичній науці серед представників другого найбільш вагомий статус займав І. Валлерстайн, якому належало авторство концепції «мирсистемного аналізу». Не менш значущим став науковий доробок А. Г. Франка, Дж. Абу-Лухода та інших. Серед неовеберіанців, в цьому контексті, найбільш відомими стали Г. Е. Барнз, Г. П. Беккер, Р. Бендікс та Р. Коллінз.

Неомарксистський напрямок в західно-європейській соціально-історичній науці являв собою комплекс концепцій, що були зорієнтовані на мирсистемний аналіз. Важлива увага в ньому відводилася виявленню зовнішніх політичних та економічних детермінант по відношенню до досліджуваної соціальної системи – класу, чи групи. Особистість і індивідуальна дія розглядалася, у зв'язку з цим, як продукт і наслідок впливу зовнішнього соціального середовища і соціальних умов. Виходячи з такого принципу І. Валлерстайн, наприклад, звертав у своїх роботах головну увагу на порівняльний аналіз різних стадії розвитку суспільства. За допомогою чого досягалася мета виявлення структурних змін між часом А і часом Б. З цього витікало, що соціальні системи минулого являли собою цілісні об'єктивно-історичні утворення. Такий підхід застосовувався західно-європейськими неомарксистами передусім для характеристики традиційних, в тому числі й бездержавних, історичних соціумів.

Натомість в неовеберіанському напрямку увага була зосереджена на перегляді традиційного фактологічного характеру аналізу історії, для чого

акцент зміщувався до ідеї каузальності історичного процесу, взаємопов'язаності історичних фактів, а також соціокультурності вимірів минулого. В якості основного динамічного початку історичного процесу визначалася дія людей. Прояви яких фіксувалися через конкретні соціально-історичні події, явища тощо. Ґрунтуючись на типології дій М. Вебера, Беккер, наприклад, розробив класифікацію соціальної поведінки різних історичних спільнот. Серед яких об'єктивно простежуваними стали доцільна раціональність, санкціонована раціональність, традиційна нераціональність та афективна нераціональність. При цьому, підведення певного історичного явища або процесу під поняття ідеального типу потребувало, на його думку, попереднього висунення гіпотез про його каузальні взаємозв'язки, місце в структурі суспільних відносин і в логіці соціального процесу. Дещо іншу позицію займав Р. Бендикс. Використовуваний ним порівняльний аналіз був націлений не стільки на пошук аналогів, скільки на виявлення і аналіз унікальних історичних умов, що стали причиною виникнення якогось соціально-історичного процесу або явища. Останній критикував «ретроспективний детермінізм» та ідею безальтернативності історичного процесу, а також наполягав на принципі наявності простору вільних дій індивідів, що робило історичні процеси багатоаспектними.

На відміну від західно-європейської радянська соціально-історична наука з середини 1950-х й до середини 80-х рр. продовжувала розвиток виключно в руслі неомарксизму. Але, поряд з подальшою розробкою методологічних проблем радянські дослідники зосередилися на вивченні мікроісторичних процесів. В межах подальшого структурування історичних наук особливої ваги, в цьому відношенні, отримала тема аграрного устрою в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

Важливий внесок у розробку останньої зробили спочатку радянські фахівці з політекономії та історії економіки. Так, наприклад, у першому розділі монографії Є.Н. Кочетовської присвяченій націоналізації земель в СРСР містилася загальна характеристика аграрного питання в Росії кінця

XIX – початку XX ст. Аналогічні підрозділи знаходяться й у змісті досліджень Л.І. Любошиц та Є.С. Карнаухової, предмет яких був пов'язаний з теорією аграрних криз й станом сільського господарства в Росії доби імперіалізму. Концептуальною основою праць цих трьох науковців виступає постулат про повну перемогу капіталістичного засобу виробництва у сільському господарстві в Росії вже на кінець XIX ст. Разом з цим, в них підкреслювалися ще два моменти – наявність залишків кріпосництва та нерівномірність розвитку головних економіко-географічних районів імперії. Втім, означені методологеми у тексті монографій не доводилися, а лише декларувалися як загальновідомий факт.

Окреслений радянськими фахівцями з політекономії концепт став причиною жвавої дискусії в середовищі істориків-аграрників. Ключове місце в ній зайняла проблема співвідношення паростків капіталізму та залишків феодалізму в аграрному устрої передреволюційної Росії. Розв'язання її, в свою чергу, дозволило б розкрити питання характеру класової боротьби на селі.

Дискусія розгорнулася, головним чином, між двома групами науковців. З одного боку О.М. Анфімов, В.Г. Гарбатюк, І.О. Гуржій, М.О. Рубач, І.Д. Ковальченко, М.Н. Лещенко, Ф.Є. Лось відстоювали тезу перемоги капіталістичних відносин в аграрному секторі, спрямування розвитку останнього за пруським шляхом. Докази валідності своєї позиції вони обґрунтовували на виявлених масових прикладах домінування товарних посівів над споживчими, переваги грошової ренти над натуральною, інтенсифікації селянських господарств, поширенні в останніх покращених знарядь праці, а також на аналізі процесів поглиблення соціальної диференціації сільського населення. З іншого боку С.М. Дубровський, А.Я. Грунт, В.Н. Фирстова, М.С. Симонова, Л.М. Іванов відстоювали ідею домінування в сільському господарстві Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. залишків кріпосництва. При цьому, означена думка базувалася на багатому фактичному матеріалі щодо збереження поміщицькими маєтностями латифундіального характеру, розповсюдженні в середовищі

селянства общинного устрою, а також на визначенні пропоміщицьким змісту аграрної політики царизму.

Дискусія розгорнулася наприкінці 1950-х рр. й тривалий час мала полемічний характер на сторінках наукової періодики і відбилася на змісті монографій третього етапу розвитку історіографії аграрної історії та історії селянства. Але у відкритий диспут вона переросла лише у 1962 році на Всесоюзній конференції з проблем аграрного устрою Росії доби імперіалізму. Почергово на ній виступали представники обох течій. Головними висновками зборів стало остаточне визначення пруського характеру аграрного капіталізму, закономірності зростання антагонізму та класових протиріч на селі, антиобщинного характеру Столипінської реформи. При цьому, досить жорсткої критики з обох боків зазнала доповідь В.С. Дякіна про ймовірність розвитку аграрного сектору економіки Півдня України та Поволжжя за американським, фермерським, варіантом. Втім, іншого змісту підсумкова резолюція конференції мати не могла, оскільки з самого початку базувалася виключно на методології марксизму та ідеологемах ленінізму й присвячувалася 45-й річниці перемоги Жовтня. Наслідки чітко простежувалися в усіх роботах 1960-80-х рр. як дисертаційного (А.В. Опря, М.А. Якименко), монографічного (Я.І. Кучумова, Ф. Складаров, П.Г. Риндзюньський, Є.І. Соловйова, М.О. Косвен), енциклопедичного («Історія Української РСР», «Історія народного господарства Української РСР», «Історії Української РСР») змісту.

Вплив охарактеризованої дискусії в дослідженнях з історії Південної України став помітним з середини 1960-х рр. При цьому, краєзнавці оминали в своїх роботах найбільш гострі питання про співвідношення в аграрному устрої Росії залишків кріпосництва та зародків капіталізму. Вони, найбільш часто, відштовхувались від вже доведених або усталених на попередніх етапах розвитку історіографії тез. Серед останніх обов'язковими стали позиції про порівняно вищий рівень проникнення буржуазних відносин у сільське господарство регіону, збереження латифундіального поміщицького

землеволодіння, пригноблений статус селянства та загострення класових протиріч на селі напередодні Жовтня 1917 року. Втім, у порівнянні з попереднім етапом, в роботах з історії Південної України відбулося як розширення досліджуваної тематики, так і впровадження нового кола джерел, недогматичної інтерпретації фактів, відхід від принципу статистичності досліджуваних процесів. Слід також додати, що пов'язані з темою магістерської роботи роботи того часу можна чітко поділити на дві групи. Перша з них була присвячена окремим аспектам аграрної історії, а друга мала енциклопедичний характер – вона являла собою частку загальноукраїнського наукового проекту з написання історії міст і сіл. Але жодна з них не мала на меті розкриття соціальної проблематики у житті південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст.

Окремі питання з аграрної історії регіону у 1950-80-ті рр. були розкриті в працях Є.В. Сизоненка, О.І. Лугової, Ю.І. Кір'янова, І.А. Сабадирєва, В.П. Ващенко та інших. Аналізуючи аграрні відносини на Півдні України у міжреформенний період, перший з перерахованих науковців звернув увагу на наявність у соціально-економічній структурі місцевого селянства чисельної верстви куркульства, популярність серед сільських низів відхожих промислів, слабкість общинних традицій, екстенсивність техніки обробки землі. Такий стан речей пояснювався Є.В. Сизоненком порівняно пізнім часом заселення та господарського освоєння регіону, вологістю чорноземних ґрунтів та близькістю морських портів, через які експортувалося збіжжя.

Концептуально близькою до попередньої монографії були й магістерської роботи І.А. Сабадирєва та В.П. Ващенко. Перша з них була захищена у 1959 р. в Академії суспільних наук при Вищій партійній школі й присвячувалася ходу Столипінської аграрної реформи в губерніях Новоросії. Характеризуючи головні напрямки останньої, І.А. Сабадирєв відзначив наявність серед південноукраїнського селянства схильності до переселення до кліматично, агрокультурно та етнічно схожих регіонів Зауралля та Сибіру. Інтенсивність землевпорядних робіт була пов'язана науковцем із слабкістю

общини, а відсутність у місцевих відділень Селянського банку значних обсягів роботи – з поширенням капіталізованої оренди. Втім, слід додати, що час і місце захисту вплинули на зміст роботи, половина якого присвячувалася аналізу класової боротьби селянства. Цікавим моментом магістерської роботи В.П. Ващенко, в цьому контексті, слід вважати визначення селянства у якості головного виробника сільськогосподарської продукції та як тієї соціальної групи, за рахунок якої відбулося не природне, а штучне зростання міського населення портових міст Азовського та Чорного морів.

Найбільш близькими до предмету нашої магістерської роботи серед робіт 1960-80-х рр. стали дослідження О.І. Лугової та Ю.І. Кірянова. Розкриті у їх змісті питання становлення на Півдні України сільськогосподарського пролетаріату в період ринково-капіталістичної трансформації та положення селянства в роки Першої світової війни вони, відповідно, являють собою приклад валідності використання неомарксизму при аналізі соціальної динаміки на селі. Слушними, в цьому контексті, є висловлення О.І. Лугової про схильність представників місцевих селянських низів до маятникової міграції на незначні відстані, про домінування між сезонними сільгоспробітниками приїжджених, про порівняно вищу зарплатню сільського пролетаріату на Півдні, як регіоні розвинутого аграрного капіталізму. На основі вивчення статистичних та нарративних джерел дослідниця довела також факт переваги на місцевому ринку сільськогосподарської праці пропозиції над превагою.

Теза про складне матеріальне положення сільської бідноти стала також відправною і в роботі Ю.І. Кірянова. Обґрунтування та розвиток її автором здійснено за допомогою характеристики бюджетів селянських родин та обсягів мобілізації в армію чоловіків працездатного віку до підрозділів діючої армії. Керівну роль, на думку дослідника, відіграли й закупівля до війська коней, фуражу, сільськогосподарської продукції.

Поряд із вузькоспеціалізованими історико-краєзнавчими працями з теми протягом досліджуваного етапу розвитку історіографії, а саме з 1962 по

1974 рр., у світ вийшло багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Незважаючи на наявність ідеологем, штампів, шаблонності викладення матеріалу, «білих плям», воно й на сьогодні є найбільш вагомим науковим і науково-популярним доробком з історії населених пунктів нашої країни та південних її областей. Зміст томів, присвячених Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Херсонській, Миколаївській, Одеській областям дозволяє, в цілому, об'єктивно відтворити ойконімічну карту сільської місцевості кінця ХІХ – початку ХХ ст. інформативність праці відбивається і в багатстві фактичного матеріалу про соціальне повсякдення місцевого селянства – його господарські норми, форми організації, поліструктурність, поліетнічність тощо.

Помітний методологічний та теоретичний розвиток мав місце у 1960-80-х рр. і серед наук вторинного спектру окресленого когнітивного зонта. В галузі статистики були написані перші радянські підручники. В окремий сегмент кристалізувалася соціальна та демографічна статистика. Етап становлення проходила вітчизняна психологія. Але історичні складові цих дисциплін ще не стали предметом наукової розробки.

Поряд з цим, синхронно з третім етапом розвитку історіографії соціальної історії південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. відбулося відродження етнології. Зміна статусу останньої – від допоміжної до самостійної історичної науки – проходила паралельно з фольклористикою й перебувала під впливом громадovedення та суспільствознавства. Показовими, в цьому контексті, стали дослідження О.Ф. Кувеньової та О.М. Кравця, об'єктом яких були громадський та родинний побут українців, а також їх звичаї.

З позицій історичного матеріалізму їх автори розкрили низку невід'ємних на той момент питань про співвідношення загальнолюдської та національної культури, про становлення цінностей радянського змісту, про важливу роль народних мас у розвитку духовних орієнтирів. Разом з цим, першочергові завдання цих монографій були досягнуті шляхом аналізу

структури, функцій, принципів та норм існування традиційної української громади; досліджена статево-вікова диференціація праці в сім'ї, родинна обрядовість, господарські традиції; детальна характеристика елементів традиційного світогляду проводилася поряд із описом прикладів звичаєвого права. Слід також звернути увагу на опис дослідниками соціально-ціннісних орієнтирів селянства України ХІХ ст., на опис системи виховання та народної освіти тощо. Втім, зв'язок етнографії та історичного краєзнавства на той час не отримав системних ознак, внаслідок чого інформація про особливості громадського чи родинного устрою землеробів Південного Степового району була розпорошеною та описовою

З середини 1980-х рр. в європейській та спочатку 1990-х рр. у вітчизняній та російській науці розпочався четвертий – сучасний – етап розвитку історіографії соціальної історії. Поряд з продовженням неомарксистської та неовеберіанської дослідницької традицій в літературі визначальну роль почав відігравати новий напрямок. Сутність його полягає у поєднанні вище окреслених методологій наукового пошуку у єдину синтетичну парадигму соціально-історичного пізнання. Саме вона дозволяє враховувати вплив і матеріальних, і соціокультурних, і інституціональних чинників на історичний процес. Характеризуючи такий підхід І. Валлерстайн підкреслював, що дослідження працюючого в такому жанрі науковця втрачають свою чітку дисциплінарну ідентифікацію, й не існує ні історика, ні соціолога, а лише вчений соціально-історичного плану. Межа, що розділяє наочні поля соціальної історії і історичної соціології, виявилася, у цьому зв'язку, значною мірою розмитою і принципово подоланою

Апробація іноземними науковцями синтетичного підходу дозволила переглянути деякі сторінки російської історії імперської доби. Уваги в цьому контексті заслуговують роботи Дж. Мейсі, К. Ейні, Дж. Валтона, М. Тейлора, Г. Тензбрука. Значна частина їх публікацій прямо або опосередковано пов'язана з соціальною історією селянства доби ринково-капіталістичної трансформації.

Демократизація та лібералізація суспільного життя в Російській Федерації також спричинила зростання кількості прихильників синтетичного підходу. Провідне місце серед них, безумовно, належить Б.М. Миронову, який за допомогою використання системного, структурно-функціонального, міждисциплінарного принципів наукового пізнання дослідив у двотомній фундаментальній роботі соціальну історію Росії періоду імперії.

Не менш вагомими є також праці П.Н. Зирянова, О.А. Сухової, М.В. Фірсова, В.Б. Безгіна, А.А. Нуждіної, М.П. Крилова.

Разом з цим, поряд із узагальнюючими вітчизняними та російськими працями з соціальної історії синтетичного характеру в історіографії продовжують окремо співіснувати неомарксистські та неовеберіанські дослідження. До останніх відносяться монографії Ю.Н. Давидова, П.П.Гайденко. Хоча роботи їх присвячені переважно аналізу філософсько-політологічної та соціологічної спадщини М. Вебера, помітне місце серед них належить сумісним працям по історіографії соціальної історії та історичної соціології неовеберіанства. Саме в останніх розкривається зміст сучасних інтерпретацій концепцій ідеальної типологізації суспільства, влади, системи соціальних регуляторів, а також надається ґрунтовний опис розвитку поглядів щодо проблеми соціальної самодіяльності й самодіяльних спільнот, спільностей, груп, особистості. Втім, слід зазначити, що в сучасній вітчизняній історичній науці неовеберіанство отримало визнання серед дослідників історії права, адміністративно-територіального устрою, соціального управління, економіки. При вивченні соціальної історії спільностей чи класів цей методологічний напрямок в Україні чи Російській Федерації не використовувався.

Натомість, протягом 1980-90-х рр. серед вітчизняних соціальних істориків досить популярним залишався неомарксистський методологічний доробок. Класичними, в цьому контексті, стали монографії І.Д. Ковальченко, що присвячувалися проблемам соціально-економічного устрою в Росії періоду капіталізму та методам історичного дослідження. Не менш вагомими

стали й праці А.Я. Авреха, в яких з позицій історичного матеріалізму розкрито зміст комплексу реформ в Російській імперії кінця XIX – початку XX століть. Як структурно, так і концептуально роботи цих науковців та значного пласту істориків-аграрників й краєзнавців сучасності схожі з дослідженнями радянської доби з політекономічної та соціально-історичної тематики.

Слід також підкреслити, що традиції попереднього етапу розвитку суспільствознавчих та гуманітарних наук спричинили певні відмінності в методології соціально-історичних досліджень синтетичного типу. Останні полягають у взаємопроникненні та взаємовпливі принципів не неомарксизму та неовеберіанства, як у змісті праць значної кількості європейських науковців, а в гармонійному поєднанні неомарксизму та неогегеліанства. Отримавши назву етнометодології, цей напрям базується на деакцентуації уваги на революційному (стрибковидному) характері суспільного розвитку, формаційному тлумаченні періодизації історії, поясненні прогресивного характеру еволюції людства за допомогою принципів як діалектичного матеріалізму так і ідеалізму, на пошуку у мікрорівневих історичних дослідженнях і об'єктивних, і суб'єктивних детермінант соціальної трансформації. Фундаментальними в цьому напрямку слід вважати узагальнюючі соціально-історичні та філософсько-історичні праці Г.І. Зверевої, В.Ф. Солдатенко, І.І. Колесник, М.П. Крилова, В.Н. Лексіна, А.Н. Швецова, О.П. Реєнта. Етнометодологія найбільш часто використовується для розкриття тем етнонаціональної динаміки, співвідношення реалізму та історичного нарративу в соціальній рефлексії, регіональної історії, феномену національної та регіональної ідентичності, реформаційної динаміки в житті суспільства. При цьому, сучасні дослідники аграрної історії, історії селянства та історичного краєзнавства дуже часто вдаються до поєднання основ етнометодології з принципами соціокультурного, структурно-функціонального, синергетичного та соціально-організаційного підходів.

Сформульовані у другій половині ХІХ ст. та позиціоновані у науковому просторі як міждисциплінарні означені підходи натепер вважаються і історичними і соціологічними. Так, наприклад, твори з теорії повсякдення Ч. Бурд'є, М. Блока, Ф. Броделя поправу внесені як до онтології соціології повсякдення, так і історії повсякдення. При цьому, якщо представники першої спрямовують свій пошук на подальше вдосконалення концепції суспільного споживання та споживчих потреб, то другі – досліджують проблеми еволюції буденного світогляду, побуту, відносин соціальної ваги звичаїв, традицій тощо. Сучасні історики плідно використовують елементи цього підходу як в синтетичних, так і моно концептуальних роботах. Прихильниками поглядів Ч. Бурд'є в останні роки розробляються такі теми як соціальне пізнання та світ повсякдення (І.А. Бутенко), повсякдення як методологічна основа історичних макро- та мікродосліджень (О.С. Сенявський), співвідношення раціоналізму та буденності (Б. Ванденфельд) та інші. Досягнення останніх використовуються й сучасними вітчизняними істориками-аграрниками й краєзнавцями.

Позиціонований як міждисциплінарний, соціокультурний підхід отримав поширення серед західноєвропейських істориків ще в 1960-х рр. Але на пострадянському просторі твори його засновника-філософа емігранта П. Сорокіна – стали поширені лише на початку 1990-х рр. Ідеї останнього щодо сутності соціальної мобільності, маргіналізації, стратифікації, культурної динаміки отримали подальшого розвитку в роботах В. Штомпки, Ю.М. Плотинського, Т.М. Кузьменко. Їх вплив чітко простежується в дисертаційних дослідженнях сучасних вітчизняних істориків О.В. Михайлюка, В.М. Константінової та інших. Окремі ідеї П. Сорокіна були використані для розкриття питань соціальної стратифікації та динаміки в середовищі південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації. Без них не можливим було б розкриття таких аспектів буденності досліджуваної спільності як вибір ліфту чи вектора соціальної мобільності,

стратагем поведінки представників окремих прошарків селянства, самоідентифікації та самості останніх.

На відміну від двох попередніх міждисциплінарних підходів синергетика ще не отримала поширення серед вітчизняних та російських дослідників соціальної історії. Обґрунтовані в працях Г. Лукача, З. Грамши, В. Пригожина, Н. Моїсєєва її принципи лише відносно нещодавно почали використовуватися та отримувати подальшого розвитку в дослідженнях з філософії історії. Разом з цим, науково-історичний їх потенціал, особливо у спектрі методологічної матриці аналізу історичних форм соціальної самоорганізації, визначення багатолінійності соціально-історичного прогресу, інституціоналізованої ідеї соціальної еволюції є досить високим. Не звернути увагу на головні ідеї синергетики в ході характеристики стану наукової розробки досліджуваної теми автор не міг, оскільки принципи цього підходу лягли в основу аналізу селянських соціальних асоціацій, поточних результатів та цілей аграрної політики, співвідношення соціальних форм селянської організації повсякдення на Півдні Україні.

Лібералізація суспільного життя в останні роки існування СРСР, зникнення його з геополітичної арени, розбудова державності в Україні та інших країнах пострадянського простору в напрямку ринково-капіталістичної трансформації вплинули на розвиток історичної науки. Реформування аграрного сектору економіки в нашій державі обумовило не лише підвищення інтересу до історичного досвіду, а й змусило переглянути спадщину тих істориків-аграрників, які вивчали методологічні засади дослідження минулого життя на селі. Позитивну роль, в цьому відношенні, відіграло становлення соціальної історії як мультипарадигмальної науки. Тому головними рисами досліджень сучасного історіографічного доробку з теми стали комбінації синтетичного підходу та відмова від застарілих ідеологем. На зміну дискусії про співвідношення капіталістичних та феодалських рис в суспільному господарстві, про характер класової боротьби та протиріч на селі напередодні 1917 року, прийшов етап змагання валідності

між декількома методологемами, етап співіснування історико-аграрницьких макро та мікродосліджень, етап використання у вивченні історії селянства нових комплексів та видів джерел, досягнень неісторичних дисциплін.

В ґрунтовних монографіях з аграрної історії російських авторів В.Г. Тюкаліна, Е.М. Шагіна, П.М. Зирянова, українських – П.П. Панченка, М.А. Якименка, Д.А. Селіхова, чітко простежуються риси етнометодології. Захищена в галузі історії права дисертація останнього містить елементи неовеберіанського підходу (Д.А. Селіхов, на основі аналізу аграрного законодавства логічно довів тезу цілераціоналізації державотворчих процесів в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) Соціокультурний підхід ліг в основу концепції праць з історії українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. О.В. Михайлюка. Неонародницькі ідеї були використані Ю. Присяжнюком, Ю.І. Вовком при характеристиці етносоціального та соціально-економічного спектрів буденного життя українського й російського сільського населення. На методологічну спадщину неомарксистів та представників організаційно-виробничої школи в аграрній історії початку ХХ ст. спираються сьогодні учні й послідовники російського науковця В.С. Дякіна, а також фахівець з історії вітчизняної економіки О.М. Краснікова. При цьому, валідність такого синтезу, в межах досліджень останньою діяльності іпотечових, позиково-ощадних та інших фінансових установ в аграрній сфері дорадянської України та Росії є високою й не викликає сумніву.

Слід також додати, що на сучасному етапі простежується зростання уваги дослідників до теми соціальної організації селянства. Сільська община (П.Н. Зирянов), українська селянська громада (Г. Горинь), селянські артільні спілки (В.І. Марочко), товариства (А.О. Пантелеймоненко) отримують характеристики, переважно, з позицій структурно-функціонального підходу. Історики зазначають, що як традиційні, так і капіталізовані історичні форми адміністративної організації та самоорганізації на селі зазнали суттєвих змін під впливом Столипінської реформи. Втім, темпи їх трансформації в окремих

регіонах протягом досліджуваної доби були різними. Південь України, в цьому відношенні, визнається районом інтенсивного виходу з общини, швидкими темпами зростання товариського землеволодіння, з вагомою часткою селянських капіталізованих господарств. Але, при цьому, на думку науковців, глибинних змін в ієрархії класичних функцій общини та громади в регіоні протягом кінця XIX – початку XX ст. не відбулося.

Ще однією особливістю сучасної історіографії історії селянства є актуалізація дослідницької уваги на темпах еволюції структури світогляду означеної соціальної спільності. Значний внесок у розробку її здійснили такі історики як А.А. Нуждіна, О.А. Сухова, Т.В. Шатковська, В.Б. Безгін та інші. Світогляд та свідомість селянства кристалізувалися, на їх думку, шляхом чіткого позиціонування по відношенню до соціальних контрагентів – мешканців міста, представників адміністрації, духовенства, великих землевласників. Складовими буденного світогляду сільського населення визначено фаталізм, утопічність, догматизм. Особливу увагу звертають вчені й на питання впливу рутинної, циклічної землеробської праці та самоідентифікацію й самоусвідомлення селянства. Разом з цим, до питання сутності світогляду сільського населення такі моменти як мотивація, схильність до певних форм соціальної організації, складові свідомості ще не отримали належної уваги з боку вчених. Значний потенціал, в цьому напрямі, має історія повсякдення. Поєднання її методологічного доробку з досягненнями біхевіоризму, неовеберіанства, соціокультурного підходу в межах синтетичних систематичних досліджень, можливо, у майбутньому, призведе до отримання валідних результатів.

На сучасному етапі суттєві зміни відбулися й в історіографії Південної України. По-перше, протягом останніх 25 років в регіоні зросла кількість періодичних фахових видань. Публікації з аграрної історії та історії південноукраїнського селянства систематично почали друкуватися на сторінках таких часописів як «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», «Культурологічного вісника»,

«Граней», «Гуманітарного журналу», «Південного архіву», «Південної України», «Нарисів історії Степового Причорномор'я», «Вісника Луганського національного університету ім. В. Даля», «Наука. Релігія. Суспільство» та інших. По-друге, про формування місцевих історико-краєзнавчих шкіл свідчить діяльність конференцій міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Близька до теми магістерської роботи тематика обговорюється в ході роботи секцій «Студій з історії Степової України», «Читаннях Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького», (Запоріжжя), «Регіональній конференції з історії Нижньої Лівобережної Наддніпрянщини» (Дніпропетровськ), «Міжнародних конференціях з історії Степового Причорномор'я» (Сімферополь), «Міжнародних конференціях з проблем етнічної та соціокультурної історії Південної України» (Одеса) та інших. Окреме місце серед цих науково-практичних заходів належало Пойдовським читанням з аграрної історії України (Дніпропетровськ).

По-третє, історія Південної України періоду ринково-капіталістичної трансформації стала предметом не лише наукових дискусій, тез виступів та публікацій, а й ґрунтовних монографій. Окремі аспекти соціальної історії місцевого селянства отримали уваги в контексті дослідження етноментальної проблематики (проф. Ю. Присяжнюк), модернізаційних процесів на Півдні України (проф. Ф.Г. Турченко), історії Запорізького краю (проф. А.І. Карагодін), урбанізаційної динаміки (проф. В.М. Константинова), історії православної церкви (проф. І.І. Лиман), діяльності Катеринославського земства (доцент А.І. Лохматова), Столипінської аграрної реформи (доцент О.М. Приймак), функціонування земств Південної та Лівобережної України (доцент О.А. Редькіна) та інших. Крім того, зміни у південноукраїнському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. частково були висвітлені на сторінках дисертацій Н.Р.Темірової, Ю.І. Вовк, О.О. Петрова, І.І. Бутенко, М.В. Герасименко, Р.Р. Марутян, В.М. Константинової, С.М. Пачева, Р.Б. Шиханова, К.С. Лях, В.М. Філаса.

По-четверте, становлення соціальної історії, зокрема, та історичної науки взагалі як мультипарадигмальних позначилося на методології сучасних краєзнавчих досліджень. Науковий плюралізм, можливість якого виникла у зв'язку із здобуттям Україною незалежності та спрямуванням її розвитку за демократичним шляхом, знайшов своє віддзеркалення у концептуальному різноманітті робіт з регіональної тематики. З позицій неомарксизму були проаналізовані реформи 1861 та 1906-1917 рр., пов'язаний з ними селянський рух, революційні події на селі 1905-1907 рр., питання розшарування та експлуатації сільського населення А.І. Карагодіним. Тієї ж, методології дотримувалися І.І. Бутенко при розробці питань сільськогосподарської кооперації, Я.В. Бойко – процесів заселення, господарського освоєння регіону та ролі в них селянства, З.С. Орлова та К.Д. Чорна – аграрні відносини та реформа 1906-1917 рр. на Херсонщині. Досягнення історії повсякдення, соціокультурного та комунікативного підходів були покладені в основу концепцій А.В. Бойка, В.М. Константінової, К.С. Лях, С.М. Пачева. Південноукраїнське селянство розглянуте в дослідженнях останніх через призму сутності соціальної візії, внутрішньої регіональної мобільності й процесів урбанізації, також відносин з німецькомовними та болгарськими колоністами. Слід також додати, що серед істориків-краєзнавців отримали популярності етнометодологічний, структурно-функціональний та соціально організаційний підходи. Найбільш часто вони використовуються в дослідженнях регіональної історії земської медицини, освіти (М.В. Герасименко, М.О. Мінц, О. Люта, Т.М. Моїсеєва, О.В. Черемісін, О.А. Майстренко), благодійності (Ю.І. Гузенко, К.Л. Шихов), фінансових та торгівельних установ (В.М. Стойчев, Р.Б. Шиханов, І.С. Дружкова).

На сучасному етапі розвитку історіографії теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. дослідження вторинного спектру когнітивного зонту стали не лише багаточисельними, а й виваженими у методологічному відношенні. Внаслідок проходження в 1960-80-х рр. стадії становлення понятійно-категоріальної бази, методики

конкретно наукового пошуку, критеріальної основи аналізу соціальних фактів та першоджерел вони, на сьогодні, мають статус окремих самостійних суспільствознавчих або гуманітарних дисциплін. Потенціал методологічних, теоретичних, праксеологічних, засад етнології, соціальної статистики, історичних демографії та психології вже наприкінці ХХ ст. став широко використовуватись під час проведення міждисциплінарних досліджень. Вплив їх, як видно з попереднього тексту, є досить відчутним у змісті робіт з історії російського чи українського селянства.

Роботи з етнології, фольклористики та народознавства, що вийшли у світ протягом останніх 25-30 років, поділяються на узагальнюючі та вузькоспеціалізовані. До перших належать монографії В.І. Наулка, О. Воропая, Д.К. Зеленіна. Центром, або стрижнем концепцій їх, як правило, виступають проблеми ментальності, соціетальної психіки, національної свідомості, соціальної й етносоціальної пам'яті. Виявлення зв'язків між ними й встановлення внутрішньої структури дозволило авторам формулювати висновки про сутність ментальності українців ХІХ – початку ХХ ст. Російський етнограф Д.К. Зеленін, у цьому ж розрізі, вдався до порівняння національних культур сучасних гілок східного слов'янства.

Формування теоретичних пластів у узагальнюючих етнологічних працях проведено за класичною схемою – навколо розкритих концептуальних проблем розташовуються аналітичні комплекси, що присвячені питанням змісту та особливостей національних свідомості, обрядовості, світогляду, звичаїв, традицій, норм, цінностей, повсякденної поведінки, побуту, господарського й громадського життя. Показово, що поряд із розширенням емпіричної бази, в узагальнюючих монографіях має місце тенденція відродження етнографічної традиції і повернення до наукового обігу дослідницької спадщини М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка та інших.

Весільна та господарська обрядовість, народна медицина, традиції виховання, повсякденна етика є найбільш поширеними темами серед

вузькоспеціалізованих етнологічних праць сучасності. В їх змісті, як і на сторінках узагальнюючих монографій, прототипом етносоціального образу, внаслідок домінування в соціальному просторі українського суспільства ХІХ – початку ХХ ст., виступає селянство. За таких умов буденні норми та цінності останнього ставали складовими менталітету, а складові соціетальної психіки етноса-гегемона набули соціального забарвлення для досліджуваної в магістерській роботі спільності.

Разом з цим, серед тематичних етнологічних праць особливе місце належить роботам А.П. Пономарьова та Р.П. Чмелик. Предметом їх виступає українська, в тому числі й селянська, родина другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Соціальна місія, історичні форми, господарське життя, статуси та ролі членів останньої охарактеризовані в роботах означених авторів не лише за допомогою доробку етнографів і фольклористів ХІХ ст., а й через призму популярних в сучасній історичній соціології й соціальній історії соціокультурного й структурно-функціонального підходів. Складові передостаннього у поєднанні з надбанням гендерної соціології були використані й сучасною дослідницею О. Кісь для аналізу ролі жінки в українській сім'ї. Втім, слід підкреслити той факт, що в сучасній вітчизняній етнології та фольклористиці вибудовано монолітний образ українського народу. Становим, стратифікаційним, регіональним відмінностям його приділяється недостатньої уваги.

Сучасні праці з історичної та когнітивної психології також не містять аналітичної інформації з теми соціальної історії південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації. Але наявність до них уваги з нашого боку обумовлена необхідністю пошуку методик побудови історичних образів, психологічних портретів, реконструкції світогляду та свідомості соціальних спільностей, груп, представників класів минулого. Деякі розробки, в цьому контексті, знаходяться в роботах В.А. Шкуратова, В.А. Кольцової, М.Г. Ярошевського та інших російських науковців. Внаслідок відсутності чіткого розмежування між феноменологічними

видоспецифічними рисами особистості у цих авторів, їх доробок може бути охарактеризований скоріше як соціально-психологічний, а не вузькопсихологічний. Це уможливило часткове використання наукових технологій розроблених визначеними фахівцями при написанні магістерської роботи. Серед останніх окремо слід відзначити потенціал методів когнітивного картування та аналізу когнітивної стилістики, що стали у нагоді в процесі побудови соціальних портретів південноукраїнського селянства, а також архетипу його колективного підсвідомого.

Разом з цим, історико-психологічний доробок не дозволяє розкрити такі елементарні частки інституціональних засад соціального повсякдення досліджуваної спільності як мотиваційна модель, світоглядне обґрунтування типових зразків поведінки, схильність до форм самоорганізації, типів соціалізації тощо. За його допомогою можна не лише класифікувати, а й виявити співвідношення між соціальними регуляторами. Останнє, в свою чергу, відкидає ідею валідності та доцільності побудови соціального образу досліджуваної історичної групи. Увага до питань сутності ментальності та соціальної психіки, змісту національної душі та духу звужує потенціал використання означеного комплексу знань тільки в контексті аналізу атрактивних основ буденної свідомості.

З позиції історіографічної значущості щодо теми магістерської роботи вагомість сучасних вітчизняних та російських підручників з соціальної та демографічної статистики, а також з історичної демографії є суттєвою. З одного боку, у працях К.Є. Бабич, М.Р. Єфимової, Е.Б. Белова, Г.С. Столярова, М.Ю. Огай містяться підрозділи, що розкривають питання розвитку статистичної справи в Російській імперії та дорадянській Україні. Це дозволяє не лише розкрити принципи та механізми збирання й обробки масових соціальних даних наприкінці XIX – початку XX ст., а й усвідомити причини недоліків у репрезентації масових цифрових показників того часу. З іншого, підручники відповідають на питання про долю матеріалів сільськогосподарських, поземельних та подвірних переписів, невід’ємним

сегментом в яких була й інформація про соціальну статистику й динаміку в середовищі південноукраїнського селянства.

Крім того, окрема увага у сучасних підручниках з соціальної статистики та історичної демографії приділена характеристиці методів вторинної обробки цифрових показників. Саме їх використання – методів математичного, кваліметричного та матричного аналізу – уможливило не тільки уточнення, а й перегляд деяких усталених в історичній науці тез щодо соціально-економічного устрою демографічної ситуації та значущості окремих груп соціальних регуляторів у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть.

Таким чином, пошук і аналіз історіографічних фактів з теми магістерського дослідження був проведений за допомогою використання методу когнітивного зонту. У відповідності до змісту останнього роботи з соціальної історії, історії селянства, історичного краєзнавства, а також з етнології, історичної демографії та історичної психології, в яких прямо або опосередковано можна знайти інформацію відносно предмету теми, об'єдналися автором у два комплекси. Такий підхід дозволив виокремити чотири етапи розвитку історіографії з досліджуваної проблематики й виявити синхронність динаміки її вітчизняного та іноземного доробків. Втім, серед більш ніж чотирьох з половиною сотень близьких до теми магістерської роботи робіт системного дослідження з соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. виявлено не було, що лише підсилює актуальність його проведення.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИОГРАФІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАПРЯМКІВ ВИВЧЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Аналіз історіографії досліджуваної теми дозволяє стверджувати, що у своєму розвитку соціальна історія пройшла шлях від міжгалузевої сфери суспільних та гуманітарних знань до самостійної мультипарадигмальної історичної науки. Багаторівневність, складноструктурованість, багатоспектральність, мінливість, динамічність соціальної сфери минулого життя людства обумовили необхідність використання при її дослідженні не одного, чи двох, а декількох методологічних підходів. Надзвичайно велике різноманіття проявів соціального в історичному процесі призвели до визначення еволюції соціальної сфери об'єктами пізнання в декількох галузях науки та філософії.

Однак, попри використання схожого комплексу методологій, спільності об'єкту наукового пізнання, мультипредметності дослідницького пошуку філософія історії, соціологія історії, історична соціологія та соціальна історія мають свої дослідницькі сектори, позиції в структурі наук, принципи та методи інтерпретації фактів, явищ, процесів. В межах першої увага зосереджується на пошуку законів соціально-історичного розвитку. Фахівці з другої спрямовують дослідницький пошук на виявлення та характеристику проявів соціального в інших – політичній, економічній, культурній, правовій – сферах суспільного життя. Представники галузевої – історичної соціології – зорієнтовані на використання історичного фактологічного багажу для підтвердження конкретної концептуальної матриці.

Соціальна історія, таким чином, є мультипарадигмальною історичною наукою, об'єктом пізнання якої виступають закони та закономірності еволюції соціальної сфери життя суспільства. Вона досліджує сутність властивостей, особливостей соціальних відносин, інститутів, форм організацій та самоорганізацій, генерованих історичними соціальними

групами, спільностями, спільнотами, класами, станами в процесі спільної діяльності в межах конкретної епохи та території.

Фахівці з соціальної історії вивчають історичні соціальні системи, структури, цілісності, в межах яких існувала специфічна, обумовлена часом, суспільною свідомістю, світоглядом та мораллю, сукупність статусно-рольових взаємин.

Відтак, соціальна сфера життя південноукраїнського селянства кінця XIX - початку XX століть, як предмет соціальної історії, вміщує у собі мультигегемонну сукупність проявів соціального, соціально-економічного, соціально-правового, соціально-політичного та соціально-культурного. Об'єктивне її дослідження має бути спрямоване на виявлення і вивчення детермінант розвитку, статички та динаміки, форм організації та самоорганізації, інституціональних регуляторних основ поведінки спільності. Це обумовлює використання в ході виконання дисертаційної роботи як системного, так і структурно-функціонального, міждисциплінарного, когнітивного, соціокультурного, біхевіористського, синергетичного та комунікативного підходів. Разом з цим, концептуальним стрижнем, навколо якого вони розташовані став синтетичний підхід, в основу якого автором покладені методологічні доробки неомарксизму та неовеберіанства.

Використання досягнень вітчизняних та російських неомарксистів і неовеберіанців дозволило автору визначити кінець XIX – початок XX ст. в Російській імперії як період ринково-капіталістичної трансформації. Спираючись на доробок О.М. Анфімова, М.О. Рубача, С.М. Сидельникова, І.Д. Ковальченка аграрний сектор економіки цієї держави отримав характеристику як такий, в якому товарне виробництво сільськогосподарської продукції почало домінувати над натурально-споживчим. При цьому, Південь України, як регіон з порівняно вищим рівнем розвитку аграрного капіталізму, з дотриманням ідей В.С. Дякіна, П.Н. Зирянова, А.Я. Авреха, позиціонувався як територія із співіснуючими латифундіальною та фермерською системами аграрного устрою.

Вплив концепцій Р. Тенсбрука, Г. Пінчота, Е. Гіденса, М.Л. Захарова позначився на визначенні південноукраїнського селянства, як соціальної спільності глибоковтягнутої в сферу капіталізованих аграрних відносин. Воно отримало риси головного виробника сільськогосподарської продукції, постачальника робочої сили на ринок праці, соціального донора міст, носія дрібнопідприємницької свідомості, диференційованого та дистанційованого полісуб'єкта соціального простору регіону.

Спираючись на синтетичний підхід автор охарактеризував аграрну політику періоду ринково-капіталістичної трансформації як систему цілеспрямованих заходів, в якій риси традиціоналізму та патримоніальності поступово замінювалися раціоналізмом, в межах якого селянство стало позиціонуватися як головна соціальна опора на селі. Соціальні світогляд, свідомість, мотивація досліджуваної спільності, в цьому відношенні, сутнісно співпали із завданнями імперських урядів, що позначилося на високих темпах і проміжних показниках Столипінської реформи. Співвідношення атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних інституціональних засад у повсякденних практиках останньої уможлилювали, таким чином, подальший еволюційний, а не революційний варіант розвитку країни.

Поряд з характеристикою впливу на південноукраїнське селянство аграрних перетворень, в межах синтетичного підходу, заходи уряду та місцевої адміністрації в сферах соціального призріння та освіти на селі були визначені як переважно патримоніальні й спрямовані на збереження спокою. Соціальні експерименти в агрокультурній сфері, по впровадженню нових форм господарювання та організації праці серед селянства охарактеризовані в роботі з близьких до неомарксизму позицій класової приналежності і політичних вподобань їх авторів.

Сформульований А. Фон. Берталанфі та розвинутий Е. Дюркгеймом системний підхід був також широко використаний під час написання магістерської роботи. Спираючись на визначення суспільства як об'єктивної

соціальної мегацілістності, що складається з макро-, мікро-, міні- та іншого рівня систем автор відштовхнувся від ідеї можливості дослідження соціального життя селянства південноукраїнських губерній кінця ХІХ - початку ХХ ст. як соціальної системи. Відтак, у якості різновидів останньої були охарактеризовані сама досліджувана спільність, зовнішні детермінанти її розвитку, оточуючий соціальний простір, форми соціальної організації, соціальні організації окремих населених пунктів сільської місцевості регіону. Алгоритм вивчення соціальних систем розроблений Р.Л. Акоффом, дозволив виявити загальний зміст зв'язків між елементами господарських, громадських, родинних, релігійних практик землеробів. Пошук явищ емерджентності, в цьому контексті, став передумовою для висновку про зміни в ієрархії класичних функцій селянської патріархальної та нуклеарної сімей традиційних капіталізованих асоціативних організацій, механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив у буденній свідомості.

В свою чергу складність соціальної трансформації селянства, як і інших спільностей, спільнот, груп Степової України зокрема, і Російської імперії взагалі, стала причиною вибору серед різновидів прикладного системного підходу методологічного доробку В. Ульріха. На відміну від У. Черчмена та П. Чекленда, які обґрунтовували ідею статистичності й «жорсткості» соціальних систем, він обґрунтував тези про домінування в умовах перехідного суспільства «м'яких» соціальних цілісностей. Такі риси останніх як можливість пристосування до умов мінливого зовнішнього оточення, мінливість темпів реалізації соціальної місії, варіативність структури і тиску групи на носіїв девіантної поведінки чітко простежувалися автором в ході дослідження сутності життєдіяльності історичних форм соціальної самоорганізації на селі.

Деякі усталені в історико-аграрній літературі положення були переглянуті автором внаслідок використання комплексу теорій соціокультурного підходу. Уточнення вимагало, на нашу думку, саме визначення поняття «селянство» та понятійної номінації «південноукраїнське

селянство». Сформульовані в межах теорії соціальних субкультур, вони, найбільш часто, відображали зміст, на перший погляд ідеально-протилежного протиставлення «село-місто». Але на період XIX - поч. XX ст., по відношенню до Південного Степового району, як і для більшої території України, ця діада не була абсолютно валідною бо в значній частині міст, містечок населення займалося не промисловими чи торгівельними заняттями. Значну роль у повсякденні його відігравало сільське господарство. До того ж, домінуюча частка міського населення мала селянське коріння.

Використання протиставлення «місто-село» при визначенні означеного поняття є доцільним для типового індустріального суспільства, а не перехідного, яким воно було в Російській імперії в період ринково-капіталістичної трансформації. Крім того, в межах теорії субкультур критеріальна основа формулювання визначення поняття «селянство» складається не лише з контрурбаністичних елементів. Важливими чинниками її виступають ще й соціальне положення, спосіб та стиль життя, прийнятність інституціоналізованих норм спільнісного світогляду, свідомості, мотивації до праці, входження до типових соціальних організацій. Для Півдня України кін. XIX - поч. XX ст., визначення поняття «селянство» мало й додаткові критерії та індикатори, а саме – релігійної, розрядної, етнічної приналежності. За таких умов, логіка конструкту визначення полягає у встановленні лише часткової, а не абсолютної синонімічності термінів «селянство», «сільське населення»; соціокультурне та субкультурне позиціонування першого логічне не по відношенню до образу міста, а до соціальних контрагентів – колоністів, дворян, духовенства, інтелігенції, чиновництва, промислових виробників, міщан, купецтва тощо.

Слід також додати, що деякі концепти соціокультурного підходу були використані автором під час перегляду поширених серед дослідників історії селянства принципів поділу спільності на три соціально-економічні класи. Це, неомарксистське за змістом, положення не дає й відповіді на питання про динаміку й тенденції поглиблення соціальної диференціації на селі кін. XIX -

поч. ХХ ст. Разом з цим, відповідь може бути отримана на нього внаслідок використання положень теорій соціальної стратифікації Л. Уорнера та У. Уотсона й соціальної мобільності П. Сорокіна й соціальних змін В.Штомпки.

Під впливом означеного методологічного доробку в середовищі південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації було виокремлено шість соціальних страт. При цьому, аналіз цифрових показників різночасових подвірних, сільськогосподарських й поземельних переписів уможливив бачення змін у співвідношенні між ними. Виокремлення і вивчення стратагем соціальної поведінки, вибору векторів і ліфтів соціальної мобільності, а також змін у буденній свідомості і світогляді досліджуваної спільності сприяло розумінню закономірностей «розмивання» зростання або зменшення ваги окремих страт.

Поряд із соціокультурним, при дослідженні масових процесів і явищ в середовищі селянства відіграли синергетичний, комунікативний та структурно-функціональний підходи. У першому з них окремо слід відмітити теорію соціальної самоорганізації І. Пригожина. Виявлення і визначення самоуправлінської активності формальних (община, спілка, товариства, родина) та неформальних (кумпанія, артіль) селянських соціальних організацій стало можливим саме завдяки положенням цієї теорії. Втім, твердження І. Пригожина про те, що самоуправлінська активність являє собою прояв громадянськості, на нашу думку, не є слушним по відношенню до історичних форм соціальної самоорганізації досліджуваної спільності. Дистанційована в правовому та соціальному відношеннях, територіально-локалізована межами сільських населених пунктів вона виступала ретранслятором виокремленого феномену в контексті захисту господарських, економічних інтересів. Запорукою ефективного відстоювання останніх виступав на зламі ХІХ – ХХ ст. громадський традиціоналізм, інколи дивіантна стихійність, а не громадська світоглядна активність. Тим більше суспільство Російської імперії, складовою якого було й південноукраїнське селянство, важко назвати громадянським; на кінець ХІХ ст. в країні набирав

обертів лише процес лібералізації та раціоналізації держави, що вважається тільки підґрунтям для побудови невід'ємного супутника громадянського суспільства – правової держави.

Характеристика соціальної дистанції між селянством та контрагентами, а також в середині спільності проведена автором за допомогою теорії засновника комунікативного підходу Ю. Хабермаса.

Через призму методологічного доробку останнього в роботі розглянуті відносини селянства з іншими акторами соціального простору Південної України. Характеристика предметів обміну між цими полісуб'єктами дала можливість зробити висновок не лише про домінування прагматичних взаємин, а й про ситуативний раціоналізм наповнення існуючих між ними комунікативних каналів. При цьому, соціальна дистанція між ними визначалася протягом досліджуваного періоду як статусно-рольовими параметрами так і становими, господарськими, світоглядними й ресурсними обмеженнями. Стиль комунікації, в свою чергу, залежав від сутності того кластеру, в якому позиціонувалися селяни й представники інших груп у якості суб'єктів та полісуб'єктів взаємодії. Виявлено коливання його від псевдопатримоніального до агресивно підприємницького.

Втім, відносини в середині досліджуваної спільності, на думку автора магістерської роботи, логічно розглядати за допомогою теорії Т. Лукмана. Застосування складових останньої дозволили побачити всі вектори внутрішньогрупової взаємодії, підтвердити тезу про стійкість комунікативних мереж в родинному, територіально-громадівському, корпоративно-общинному та асоціативному селянських соціальних організаціях.

Усталеність контуру та наповнення комунікативних зв'язків, в цьому відношенні, забезпечувалося не тільки цілераціональними, а й соціально-ціннісними і атрактивними регуляторами. Виходячи з цього факту, положення теорії Т. Лукмана були використані й в ході реконструкції окремих складових соціального образу селянства південноукраїнських губерній.

Разом з цим, в досліджуваній темі є комплекс питань, розкриття яких можливе лише за умов використання структурно-функціонального підходу. В теоріях, що входять до його складу головна увага приділена таким аспектам соціального як сутність та багатоспекторність зв'язків у виокремленій групі, місія її в суспільстві, вектори та сектори реалізації покладених на спільноту чи корпоративну спільність завдань, ієрархія елементів в інститутах чи статусно-рольових комплексах. Саме тому, беручи за основу теорію Т.Парсонса, автор використав складові означеного підходу для аналізу демографічної ситуації у південноукраїнському селі, характеристики поліструкторності його мешканців, опису функцій й статусно-рольових позицій в сільській общині, самоорганізованих асоціативних формах, в різновидах селянської сім'ї. Крім того, через опис регіональних кластерів уточнення отримав такий аспект як місце досліджуваної спільності в соціальній структурі сільського населення Степової України. Виокремлення та вивчення проявів соціального в селянських повсякденних практиках на індивідуальному чи мікрогруповому рівні зроблено за допомогою використання методологічної матриці сучасної теорії структури особистості. Але слід зробити наголос на те, що специфіка теми нашої магістерської роботи обумовлює використання структурно-функціонального підходу у комплексі з соціокультурним, синергетичним, комунікативним і в деяких випадках елементами біхевіористського.

Визнання останнього у якості ефективної методології наукового пізнання відбулося ще в 1930-х рр. і пов'язується із функціонуванням школи людських відносин. Біхевіористський напрямок на сьогодні є досить популярним серед фахівців у галузі соціології, політології, психології, теорії управління тощо. Як один з валідних він використовується у дослідженнях з історичних біографістики, андроніміки, краєзнавства. Потужним є його потенціал і в межах дисертаційної проблематики. Через призму теорії феномену та сутності особистості Д. МакГрегора, М.П. Фоллет розглянуто вплив господарських, правових, субкультурних, політико-адміністративних

чинників на групову й індивідуальну соціальну поведінку селянства. За допомогою сучасних концепцій соціальної психіки П. Херсея, К. Бланшарда, Р.О. Додонова проаналізовано роль ментальності у повсякденних практиках та світосприйнятті окремих етнічних груп досліджуваної спільності.

Разом з цим, характеристика мотиваційної моделі селянських груп та прототипів соціальних портретів здійснена в роботі на основі положень теорії придбаних потреб Д. МакКлелланда. Вибір її пов'язано з тим, що в класичних концепціях змісту мотивації А. Маслоу, К. Альдерфера чи Ф. Герцберга головна увага приділена класифікації потреб та аналізу їх вітальної складової. В теорії Д.Мак-Клалланда групи потреб позиційовані як рівностатусні; визначена можливість порівняння їх значущості в залежності від ситуації; виокремлено загальні образи носіїв комбінаторних груп потреб; наголос припадає на придбанні у процесі соціалізації потреби, а також характеристику мотивів і стимулів до діяльності. В період ринково-капіталістичної трансформації задоволення запитів суспільства, в тому числі і селянства Південної України, в цьому контексті корелювалося переважно із статусно-рольовим набором, а не повсякденною необхідністю фізичного чи фізіологічного виживання. До того ж, у першоджерелах з теми опису фактів прояву й задоволення соціальних потреб сільських мешканців відведено набагато більша увага ніж для базових чи вітальних.

Охарактеризовані вище підходи сьогодні широко використовуються в суспільствознавчих та гуманітарних дослідженнях. Вхідження до методологічної основи вивчення теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця ХІХ — початку ХХ століть є наступним кроком в їх інституціоналізації у сучасному науковому просторі. Цілком логічним, в цьому контексті, є не лише використання у процесі досягнення дисертаційної мети методологічного, а й теоретичного, праксеологічного доробку й фактологічного багажу близьких до нашої теми наук. Означені міркування, таким чином, виступають обґрунтуванням доцільності застосування міждисциплінарного підходу.

В межах його, у відповідності до ступеня близькості об'єкту наукового пізнання, дисциплінарний комплекс логічно поділити на шість груп: 1) соціальної історії, історичної соціології, соціології історії, філософії історії; 2) аграрної історії, історії селянства, історії сільського господарства; 3) історичного краєзнавства, регіоналістики, історії Південної України; 4) етнографії, фольклористики, етнології України; 5) історичної та когнітивної психології, персонології; 6) історичної демографії, історичної інформатики, соціальної статистики. При цьому, потенціал такої класифікації суттєво зростає при застосуванні у процесі розкриття окремих складових теми магістерської роботи досягнень когнітології.

Відтак, інституціоналізований в Європі у сфері суспільствознавства наприкінці ХХ століття когнітивний підхід базується на принципі поділу шести використаних в міждисциплінарному дослідницькому проекті наук на два рівні — первинний, вторинний (по відношенню до предмету магістерської роботи цим рівням відповідають об'єднання груп дисциплін «1+2+3» та «4+5+6»). Об'єднання означених груп у трикутники й складення їх у стандартний когнітивний зонг уможливорює використання комбінаторних форм останнього для вивчення аспектів соціального життя південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації. Так, наприклад, трикутник «1+2+3» став у нагоді при розкритті питань сутності детермінант соціального розвитку досліджуваної спільності, а також її макростатики і макродинаміки. Комбінація «1+2+4» уможливила розкриття питання внутрішнього змісту історичних форм соціальної організації селян Півдня України. За допомогою тріади «1+3+5» стало можливим вивчення інституціональних засад регулювання повсякденної поведінки селян регіону, а також моделювання соціального образу його та реконструкція соціальних портретів. При цьому, в межах останнього об'єднання високий рівень валідності показало застосування теорій когнітивного нормування Р.Л. Акоффа та когнітивної стилістики К. Маруями.

Валідність використання охарактеризованих вище підходів та теорій не потребує, на нашу думку, детального доказу. Аналіз історіографії з теми дозволяє стверджувати, що вона була доведена у змісті багатьох попередніх досліджень. Крім того, легітимізація означених підходів пройшла в ході написання магістерської роботи і монографії додаткового випробування через локуси принципів наукового історичного пізнання. Головний з них — принцип історизму — дозволив побачити соціальне життя селянства Південного Степового району у якості складової суспільної динаміки українського соціуму періоду ринково-капіталістичної трансформації. Дослідження його генези стало ще одним підтвердженням існуючих законів і закономірностей історичного розвитку. Вага принципу об'єктивності позначилася на баченні і вивченні соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX — початку XX століть як складноструктурованої, багаторівневої, багатоспектральної цілісності суспільноісторичного буття. Вимога дослідницької неупередженості стала причиною застосування принципу багатофакторності. Останній дозволив виявити у соціальному повсякденні досліджуваної спільності не тільки закономірне та об'єктивне, а й випадкове та суб'єктивне.

Реалізація принципів стала можливою внаслідок використання в ході написання магістерської роботи методів наукового пізнання.

Застосовані в ході написання магістерської роботи загальнонаукові методи дослідження є емпірико-теоретичними та теоретичними. Серед першої групи найбільшої значущості отримали історичний та логічний підхід, аналіз, синтез, індукція, дедукція, а серед другої — ідеалізація та абстрагування.

Історичний та логічний підходи були використані в комплексі для виявлення сутності складових, явищ та процесів у соціальному житті південноукраїнського селянства кінця XIX — початку XX століть. Метод аналізу став у нагоді при поділі на елементи соціального простору Південної України, імперської аграрної політики, технологій призріння та освіти на селі, соціальної місії досліджуваної спільності та функцій історичних форм її

організації. Протилежність аналізу – метод синтезу — став потрібним при написанні проміжних та кінцевих висновків по всьому тексту магістерської роботи. Володіння ним допомогло також під час виявлення ролі селянства в регіональних кластерах, місця його в соціальній стратифікації місцевого населення, у відтворенні загальної картини повсякденного життя землеробів Півдня доби ринково-капіталістичної трансформації.

Метод індукції, як загальний алгоритм дослідницького пошуку від окремого до загального, допоміг автору визначити такі невід’ємні тематичні аспекти як соціальні експерименти в агрокультурній сфері, асоціативні соціальні організації, селянські соціальні страти, потужність вертикальної та горизонтальної мобільності в них. Натомість, внаслідок використання дедуктивного методу були уточнені не лише межі прояву соціального у буденних практиках південноукраїнського селянства, а й елементи соціальності в його світоглядних та когнітивних орієнтирах.

Плідним стало використання загальнонаукових теоретичних методів пізнання. З одного боку, вони стали у нагоді під час уточнення дефініцій понятійно-категоріальної бази дослідження. З іншого - без них було б неможливим створення соціального образу та соціальних портретів досліджувальної спільності.

У тісному звязку з загальнонауковими під час написання магістерської роботи були застосовані й спеціально-історичні методи дослідження. Історико-системний метод став у нагоді при виокремленні різнорівневих соціальних цілісностей південноукраїнського селянства та визначенні їх місця і ролі в регіональних та загальносоціумних системах. За допомогою історико-порівняльного методу виявлені відмінності соціального розвитку досліджуваної спільності Південного Степового та інших регіонів України і Росії. Характеристика проявів соціального у буденному житті місцевих землеробів в межах застосування історико-типологічного методу дозволила, у часовому та просторовому континіумах, виділити групи фактів, явищ та процесів, що мали спільні риси у відповідності до комплексу

сформульованих критеріїв. Позитивним, в цьому контексті, є результат типологізації соціальних структур, векторів мобільності, асоціативних організмів, різновидів родин, регуляторів поведінки селян.

Не менш важливу роль при розв'язанні дослідницьких завдань відіграли хронологічний, синхронічний та діахронний спеціальний історичний методи. За допомогою алгоритму першого з них була доведена валідність встановлення часових меж предмету роботи, виокремлені причинно-наслідкові зв'язки між етапами аграрної політики, етапами трансформації сільської общини, циклами господарських практик на селі. Бачення синхронності у розвитку європейської, радянської і вітчизняної історіографії з теми стало можливим шляхом застосування другого методу. У свою чергу, потенціал третього був спрямований на виявлення хронологічних відставань або випереджень у таких єдностях як курс аграрної політики та соціальна рефлексія на неї з боку місцевого селянства, державне та громадське призріння селянських практик – приватновласницьких експериментів – державного курсу в сфері використання і впровадження ділянкової системи ведення господарства.

Комплекс досліджених проблем був розв'язаний за допомогою впровадження історико-генетичного та ретроспективного методів. При цьому, якщо останній використовувався в роботі переважно як допоміжний в ході реконструкції деяких елементів селянського світогляду, свідомості та родинного повсякдення, то кордони застосування другого є більш широкими. Він знадобився автору під час вивчення динаміки в різних соціальних структурах селянства, в демографічній ситуації на селі, реакцій спільності на аграрні перетворення. Корисність його простежувалася й при вивченні сутності механізмів соціальної пам'яті та пошуку інновацій в окресленні їх співвідношення у когнитивній карті мешканців сільської місцевості. При цьому, слід також додати, що специфіка теми обумовила використання автором таких джерелознавчих методів як евристичний, порівняльний, кількісний, герменевтичний та інших.

Застосовані міждисциплінарні методи, за сутністю, є квантитативними. Апробація більшості з них вже відбулася в межах чисельних історичних, соціологічних, психологічних досліджень. Важливу роль в цьому контексті під час написання магістерської роботи відіграли такі методи соціальної статистики як метод статистичних групувань та таблиць, метод аналізу за допомогою узагальнюючих — абсолютних, середніх, відносних, варіативних, ряду динаміки — показників величин. За їх допомогою автору вдалося розкрити питання статичної і динамічної соціальної стратифікації, поліструктурності південноукраїнського селянства, відобразити у формі таблиць вплив на макрорівень соціального життя останнього курсу аграрної політики, діяльності земств, адміністрації та інших детермінант.

Валідні результати були також отримані в роботі під час застосування означених соціально-статистичних методів в комплексі з методами історичної демографії, історичної інформатики та історичної соціології. Їх поєднання з методом кореляційно-регресійного аналізу уможливило розкриття питання демографічної динаміки в середовищі досліджуваної спільності. Поєднання їх з методом матричного аналізу стало у нагоді при характеристиці векторів соціальної мобільності. При цьому в купі з методами ідеалізації, абстрагування та історико-типологічним, останній був застосований при побудові матриці класифікації соціальних портретів мешканців селищ Південного Степового району. До цього слід додати й приклад ефективного, на наш погляд, залучення єдності методів соціальної статистики з кваліметричним аналізом. Саме воно дозволило у повній мірі відтворити картину співвідношення всіх соціальних регуляторів поведінки селянства, а також реконструювати соціальний образ останнього. Розкриття деяких аспектів теми було неможливим без застосування методів правових наук. Так, наприклад, аналіз еволюції аграрного законодавства кінця XIX — початку XX століть здійснювався автором за допомогою порівняльно-юридичного методу. Формально юридичний метод, у свою чергу, став у нагоді при

уточненні правового статусу й соціального статусно-рольового набору означеної спільності.

Таким чином, багатоманітність проявів соціального в історії південноукраїнського селянства кін. XIX – поч. XX ст. обумовили використання для їх всебічного дослідження синтетичного та когнітивного підходів. Допоміжну роль у розкритті теми поряд з ними також відіграли міждисциплінарний, комплексний, системний, структурно-функціональний, синергетичний, комунікативний та біхевіористський підходи. При цьому, теоретичні доробки представників останніх, у поєднанні з положеннями неовеберіанства та неомарксизму, стали концептуальною основою роботи. Мета та завдання магістерської роботи вплинули як на використання у процесі наукового пошуку комбінаторних форм когнітивного зонта принципів історичного пізнання так і загальнонаукових сутоісторичних та міждисциплінарних методів. Окреслені теоретико-методологічні засади дозволили неупереджено об'єктивно системно розкрити питання сутності детермінант соціального розвитку, змісту статичної та динамічної, форм організації та самоорганізації, співвідношення типів інституціональних засад повсякденної поведінки селян Південної України доби ринково-капіталістичної трансформації.

Характеристика стану наукової розробки теми була проведена за допомогою використання методу когнітивного зонту. Роботи з історії селянства, соціальної історії, історичного краєзнавства, історичної демографії, етнології та історичної психології, у відповідності до змісту останнього, в яких знаходиться інформація з досліджуваної проблеми, об'єдналися автором у два комплекси. Це дозволило, в свою чергу, не лише виявити факт синхронності розвитку вітчизняної та іноземної історіографії з теми, а й виокремити в ньому чотири етапи.

ВИСНОВКИ

З кінця XIX століття й до сьогодні по відношенню до теми дослідження накопичено значний пласт наукової літератури. Рівень її методологічної та інформативної цінності є неоднаковим, значна частина робіт, за фахом, не є суто історичним, ступінь уваги авторів саме до Столипінської аграрної реформи також відзначається неоднорідністю. До того ж, деякі роботи з проблеми мають подвійний статус, оскільки можуть бути віднесені як до джерел, так і до літератури. Внаслідок такого стану речей аналіз останньої не дуже логічно називати суто історіографічним, а й джерелознавчим, що, у певній мірі, ускладнює виявлення стану наукової розробки теми.

Перетнути окреслену перепону цілком можливо у разі врахування міждисциплінарності предмету кваліфікаційної роботи. Всебічне розкриття останнього логічне шляхом використання поряд з іншими методологічними складовими, когнітивного підходу. Саме тому класифікація, хронологізація та аналіз використаної під час написання літератури здійснені виходячи із принципу приналежності кожної з робіт до окремого спектру когнітивної парасолі. Даний підхід розробив та запровадив запорізький доктор історичних наук, фахівець у галузі Столипінської аграрної реформи — Олег Миколайович Приймак. Виокремленні, таким чином, шість груп праць умовно розташовані у площині двох – головного і другорядного – спектрів. При цьому, складовими першого з них стали роботи з соціальної історії, історії селянства та історичного краєзнавства. Елементи другого, в свою чергу, являють собою дослідження з етнології, історичної психології та соціальної статистики.

Слід також додати, що такий підхід до характеристики стану наукової розробки теми обумовлює близькість до визначених груп праць з суміжних суспільних чи гуманітарних наук. Так, наприклад, аналіз з розвитку соціальної історії до якої беззаперечно відноситься тематика Столипінської аграрної реформи, як науки, доповнюється описом еволюції історичної

соціології, соціології історії та філософії історії. Дослідження з історії селянства періоду Столипінської реформи отримують характеристики на фоні аналізу робіт з аграрної історії та історії сільського господарства України та Росії епохи ринково-капіталістичної трансформації. Теоретико-методологічні досягнення у сфері історичного краєзнавства розкриваються паралельно із описом робіт з історії окремих регіонів України у роки Столипінської аграрної реформи. Аналогічний зв'язок окреслюється між працями з етнології, народознавства та етнології України, що опосередковано стосуються змін у селянському соціумі періоду Реформи. В сумі ж, на нашу думку, доцільно проводити й опис становлення історичної та когнітивної галузей психології. У свою чергу, зв'язок соціальної статистики, історичної демографії та деяких рівнів історичної інформатики є беззаперечним. Дослідження з цих галузей наукового знання також входять до складу когнітивної парасолі і виступають предметом історіографічного аналізу Столипінської аграрної реформи на території України.

Синхронність становлення означених наук дозволяє виокремити чотири етапи розвитку історіографії теми дослідження – кінець XIX ст. – перша чверть XX ст.; середина 20-х – середина 50-х рр. XX ст.; середина 50-х – середина 80-х рр. XX ст.; середина 80-х рр. XX ст. – до сьогодні. При цьому, не дивлячись на різноманіття методологічних підходів та детермінант впливу, пропонується періодизація є цілком дієвою як по відношенню до вітчизняної та пострадянської літератури з теми, так і для іноземної.

Окремо потрібно наголосити на сучасних дослідниках, що і тій чи іншій мірі торкалися питання Столипінської аграрної реформи в Україні. Окремі аспекти реформи отримали увагу в контексті дослідження етноментальної проблематики (проф. Ю. Присяжнюк), модернізаційних процесів на Півдні України (проф. Ф.Г. Турченко), історії Запорізького краю (проф. А.І. Карагодін), урбанізаційної динаміки (проф. В.М. Константинова), історії православної церкви (проф. І.І. Лиман), діяльності Катеринославського земства (доцент А.І. Лохматова), , функціонування

земств Південної та Лівобережної України (доцент О.А. Редькіна) та інших. Крім того, зміни у ході реформи на селі початку ХХ ст. частково були висвітлені на сторінках дисертацій Н.Р.Темірової, Ю.І. Вовк, О.О. Петрова, І.І. Бутенко, М.В. Герасименко, Р.Р. Марутян, В.М. Константінової, С.М. Пачева, Р.Б. Шиханова, К.С. Лях, В.М. Філаса. Окремо стоїть доробок доктора історичних наук Олега Приймака, який у своїх публікаціях та дисертаціях обрав за предмет дослідження Столипінську аграрну реформу.

Наприкінці, потрібно відмітити, що передумови, перебіг і наслідки аграрної реформи П. Столипіна в Україні за останні десятиріччя зовсім не втратили своєї актуальності для істориків. Сучасні науковці, з одного боку залучають до досліджень нові пласти джерел, тим самим розширюючи і джерельну базу і поле для наступних наукових розвідок. Автори ХХІ століття порівнюють загальні наслідки реформи для українського селянства, розглядають окремі її аспекти (соціальне, демографічне, економічне становище селян, вплив реформи на розвиток агрокультури). Проте головним є застосування новітніх методів та методологічних підходів, заснованих на міждисциплінарності та комплексному сприйнятті гуманітарних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2 : Мемуари та щоденники. Ч. 1. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. 516 с
2. Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн.1. : Мемуари та щоденники. Ч. 1. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. 427 с.
3. Джерела з історії Південної України. Т. 9 : Мемуари та щоденники. Ч. 2. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. 632 с.

Література:

4. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. М. : Наука, 1991. 96 с.
5. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX вв.). М. : Наука, 1963. 173 с.
6. Анфимов А. Н. Земельная аренда в России в начале XX века / А. Н. Анфимов. М. : Наука, 1961. 264 с.
7. Анфимов А. Н. К вопросу о развитии аграрного капитализма в России // *Исторические записки*. М. : Наука, 1960. Т. 65. С. 24—69.
8. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. М. : Наука, 1983. 187 с.
9. Арина А. Е. Социально-экономические изменения в деревне : Мелитопольский район (1885-1938 гг.). М. : Сельхозгиз, 1939. 408 с.
10. Бабич К. Е. Социальная статистика : конспект лекций. Харьков : ХГЭУ, 2003. 60 с.
11. Бар Ф. Коренное преобразования крестьянского хозяйства и общинного землевладения. Причины культурной отсталости и малопродуктивности земли и труда. СПб. : Типография Главного Управления Уделов, 1909. 118 с.

12. Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. СПб. : Основа, 1903. 115 с.
13. Батурицкий Д. А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк. М. : Прибой, 1925. 144 с.
14. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство / І. Батюк. Харків : Червоний шлях, 1924. 85 с.
15. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начала XX века). М. ; Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. 304 с.
16. Бойко А. В. Історія степової України середини XVIII — XIX століття і її селянська візія // *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Т. 5, кн. 1 : Мемуари та щоденники. Ч. 1. С. 33—46.
17. Бойко А. В. Роль отходничества в формировании контингента рабочей силы в городах (на материалах юга Украины) // *Рабочий класс СССР — ведущая революционная и созидательная сила советского общества (к 90-летию со дня рождения академика А. М. Панкратовой) : тезисы докладов и сообщений Республиканской научной конференции, 5-7 февраля 1987 г. Ч. 1*. Донецк, 1987. С. 34—35.
18. Бойко Я. В. Міграція та особливості міграційного процесу на Півдні України (1880-1918) // *Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ : Промінь, 1997. С. 69—72.
19. Бойко Я. В. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2004. Вип. 61 : Серія: Історичні науки. С. 119—136.
20. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII — начало XXI в.) : этностатистический очерк. Вып. 1. Черкассы : Вертикаль, изд. ЧП Кандыч С. Г., 2007. 48 с.

- 21.Бойко Я. В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX — начало XX в.) // *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. С. 91—96.
- 22.Бойко Я. В. Міграційні джерела формування ринку праці на півдні України (1861-1917 рр.) // *Український селянин*. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 239—241.
- 23.Бойко Я. В. Міграція селянства на південь України (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції*. Дніпропетровськ, 2006. С. 202—209
- 24.Бойко Я. В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Вип. 27. — С. 44—54.
- 25.Бойко Я. В. Роль Крестьянского банка в заселении Южной Украины (80-е годы XIX - начало XX в.) // *Південна Україна XVIII-XIX століття : Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. Вип. 5. С. 151—170.
- 26.Бойко Я. В. Самовільні переселення селянства на Південь України (друга половина XIX - початок XX століть) // *Південна Україна XVIII-XIX століття : Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. Вип. 2. С. 124—130.
- 27.Болтарович З. Традиції сімейного виховання // *Народна творчість та етнографія*. 1993. № 2. С.16—24.
- 28.Василевский Е. Г. Идеиная борьба партий вокруг столыпинской аграрной реформы. М., 1954. 84 с.
- 29.Ветрова Г. В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету*

- Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 66—71.
30. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : ТУК, 1964. 547 с.
31. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. К. : Оберіг, 1993. 590 с.
32. Габрук О. І. Демографічна статистика : Аналітико-стат. інформація / О. І. Габрук. К. : УкрІНТЕІ, 2002. 37 с.
33. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России (от реформы 1861 г. до революции 1905 г.) / А. Гайстер. — М. : Изд-во Коммунистической академии, 1928. — 176 с.
34. Гарбатюк В. Г. Развитие капитализма в землевладении и разложение крестьянства на Украине // *Вопросы истории*. 1956. № 9. С. 24—46.
35. Горинь Г. Громада і громадський побут // *Українське народознавство*. — Львів, 1994. 446 с.
36. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен : Монографический сборник / Институт географии Российской академии наук. М. : ОГИ, 2001. 560 с.
37. Грунт А. Я. Н. Россия в эпоху империализма 1907-1917. М. : Изд-во ИМО, 1960. 42 с.
38. Грушевський М. Початки громадянства : Генетична соціологія. Прага, 1921. 328 с.
39. Гуревич Н. Б. К вопросу дифференциации крестьянского хозяйства Украины / Н. Б. Гуревич. Харьков, 1925. 64 с.
40. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. М. : Наука, 1975. 388 с.
41. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа : Капитализация сельского хозяйства в XX веке. Ленинград : Прибой, 1925. 548 с.

42. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа : Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. М. : Наука, 1963. 584 с.
43. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства 1892-1914 гг. : Аграрный кредит в экономической политике царизма. СПб. : Изд-во СПбГУ, 1997. — 356 с.
44. Ефименко П. Обычное право украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2.* / под. ред. Ф. К. Волкова. Пг., 1916. С. 648—663.
45. Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII — XX ст. Запоріжжя, 2003. 157 с.
46. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М. : Наука, 1991. 522 с.
47. Зигер Р. Социальная история семьи в Западной Европе (конец XVIII — XX вв.) / Р.
48. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // *Український історичний журнал.* 1988. № 3. С. 130—138.
49. Зырянов П. Н. *Крестьянская община Европейской России. 1907–1914.* М. : Наука, 1992. 368 с.
50. Зырянов П. Н. Пётр Столыпин : Политический портрет. М. : Высшая школа, 1992. — 158 с.
51. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // *Исторические записки.* М. : Изд-во АН СССР, 1957. Т. 60. С. 176—214.
52. Історіографічна традиція й дослідження аграрної історії Південної України // *Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острог, 1999. С. 153—161.
53. Историческая психология : предмет, структура и методы / под ред. А. А. Королева. М., 2004. 314 с.

54. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / редкол. тому: А. Я. Пащенко (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. 954 с.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область / редкол. тому: П. О. Пономарьов (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. 992 с., 12 л. іл.
56. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / редкол. тому: В. І. Петрикін (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. 765 с., 12 л. іл.
57. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область / редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1968. 940 с., 11 л. іл.
58. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / редкол. тому: В. О. Васильєв (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1971. 771 с.
59. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / редкол. тому: Л. В. Гладка (голїд.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. 910 с., 11 л. іл.
60. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / редкол. тому: О. Є. Касьяненко (голов.) та ін. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. 687 с., 11 л. іл.
61. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т. Т. 2 .— К. : Наукова думка, 1983. 468 с.
62. Історія селянства Української РСР. Т. 1. К. : Наукова думка, 1976. 236 с.
63. Історія Української РСР : у 10 т. Т. 4. К. : Наукова думка, 1983. 387 с.
64. Карагодін А. І. Історія Запорозького края. (1770-1917). Запорожье : Запорожский государственный университет, 1998. 286 с.
65. Карагодін А. І. Очерки истории сельского хозяйства Запорожского края во II пол. XIX в. // *Из прошлого Запорожья : сб. статей преподавателей кафедры исторического краеведения. Вып. 2.* Запорожье, 1992. С. 43—81.

66. Карагодин А. И. Немецкие колонии на Юге Украины : (из истории развития немецкой культуры в Запорожском крае). // *История Запорожского края в дооктябрьский период : тезисы областной историко-краеведческой конференции, 16 апреля 1991 г. Запорожье, 1991*. С. 62—67.
67. Карнаухова Е. С. Развитие сельского хозяйства в России в период капитализма (1860-1914 гг.). М. : Издательство Академии наук СССР, 1951. 137 с.
68. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. Ленинград : Прибой, 1925. 84 с.
69. Карпов Н. И. Аграрная политика царского правительства. М., 1925. 510 с.
70. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Ч. 1, 2. М. : Московское общество народных университетов, 1908. 363 с.
71. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // *Аграрный вопрос : сб. статей. Т. 2*. М., 1907. С. 442—628.
72. Кауфман А. А. Община. Переселение. Статистика. М. : Изд-е Лемана и Плетнева, 1915. 511 с.
73. Кауфман А. А. Что говорит переселенческая статистика. Речь. СПб., 1913. № 117 (2429), 1(14) мая. С. 81.
74. Кирьянов Ю. И. Крестьянство Екатеринославской губернии в годы Первой мировой войны. М. : Институт истории АН СССР, 1960. — 38 с.
75. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX — початку XX ст. // *Етнічна історія народів Європи : Традиційна етнічна культура слов'ян : зб. наук. праць*. К. : СтилоС, 1999. С. 49—55.
76. Клунний І. Хліборобські спілки/артілі / *Сільський господар*. 1919. Ч. 5–6. С. 8-10.
77. Книпович Б. Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства : (Дифференциация в сфере земледельческого хозяйства). СПб. : Тип. АО «Слово», 1912. — 263 с.
78. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России эпохи капитализма. М. : Наука, 1982. 348 с.

- 79.Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII — начало XX века. М. : Наука, 1974. 386 с.
- 80.Кольцова В. А. Историческая психология // Психология : учеб. / под ред. В. Н. Дружинина. СПб., 2001. 218 с.
- 81.Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константинова. Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
- 82.Константинова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX — початок XX століття) / В. М. Константинова. Запоріжжя, 2011. 100 с.
- 83.Кофод А. А. Хуторское расселение. СПб. : Типография газеты «Сельской вестник», 1907. 72 с.
- 84.Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861-1918) // *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 36—47.
- 85.Краснікова О. М. Роль Селянського поземельного банку в становленні селянських господарств фермерського типу в роки Столипінської аграрної реформи // *Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблеми аграрної історії*. К., 1996. С. 84—86.
- 86.Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. М. : Наука, 1979. 192 с.
- 87.Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. СПб. : Тип-я тов-ва «Общественная польза», 1905. 156 с.
- 88.Левитский Л. Ф. Аграрный вопрос в России // *Аграрный вопрос : сб. статей*. Т. 2. М., 1907. С. 383.
- 89.Ленин В. И. Столыпин и реформы // *Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. Т. 20*. М. : Политиздат, 1958. С. 98—102.
90. с.

91. Лосицкий А. Е. Распадение общины. Распадение общины до Указа 9 ноября 1906 года. Укрепление наделов в личную собственность. Выделение на хутора и отруба. СПб. : Тип. Имп. Вольного экон. общества, 1912. 65 с.
92. Лось Ф. Є. Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні. К. : Наукова думка, 1944. 68 с.
93. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. (1907-1914). К. : Наукова думка, 1976. 283 с.
94. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції. К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1944. 313 с.
95. Лохматова А. І. Катеринославське земство / А. І. Лохматова. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. — 200 с.
96. Лях К. С. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних // *Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Вип. 16 : Німці в етнокультурному просторі України*. К. : УНІСЕРВ, 2004. С. 93.
97. Лященко П. И. История русского народного хозяйства. М. ; Ленинград : Гос. изд-во, 1927. 520 с.
98. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 224 с.
99. Мейси Дж. Земельная реформа и политические перемены. Феномен Столыпина // *Вопросы истории*. 1993. № 4. С. 23—34.
100. Миронов Б. Н. Главные социальные организации крестьянства, городского сословия и дворянства. *Acta Slavica Iaponica*. 1998. Vol. 16. P. 158—180.
101. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. 3-е изд. испр., доп. СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. XL+548 с., ил.
102. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. Т. 2. 3-е изд. испр., доп. СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. 583 с., ил.

103. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
104. Невьяровская Е. В. Россия в период Столыпинской реакции. 1908-1912. М., 1961. 34 с.
105. Орлова З. С. Из истории проведения Столыпинской реформы на Херсонщине. *Прошлое служит настоящему*. Херсон : Городская типография, 1991. С. 24—46.
106. Особенности аграрного строя России в период империализма. М. : Изд-во АН СССР, 1962. 352 с.
107. Панченко П. П. Аграрна історія України /К. : Просвіта, 1996. 405 с.
108. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. К. : Пролетар, 1931. 127 с.
109. Преображенский А.А. История крестьянства России с древнейших времен и до 1917 года. М. : Наука, 1993. 285 с.
110. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ — початку ХХ століть. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 458 с.
111. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). Запоріжжя : РА«Тандем-У», 2002. 188 с.
112. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с., іл.
113. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ — початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт. К. : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
114. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної реформації // *Наукові записки інституту історії та археології України*. К. : Видавництво АН УРСР, 1943. С. 194—226.

- 115.Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К. : Издательство АН УССР, 1956. 454 с.
- 116.Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне в 1917 году // *Особенности аграрного строя России в период империализма*. М. : Издательство АН СССР, 1962. 352 с.
- 117.Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. М. : МГУ, 1980. 257 с.
- 118.Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907-1917). Одеса : ОДУ, 1962. — 69 с.
- 119.Симонова М. С. Мобилизация крестьянской надельной земли в годы Столыпинской аграрной реформы. // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*. Сб. 5. М., 1960. С. 398—458.
- 120.Сироткин В. Г. Великие реформаторы России. М. : Знание, 1991. 62 с.
- 121.Скляр Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпинской аграрной реформы. Ленинград : ЛГУ, 1962. 568 с.
- 122.Соловьева Е. И. Переселение крестьян в Томскую губернию в период столыпинской аграрной реформы / Е. И. Соловьева. Томск, 1956. 164 с.
- 123.Стойчев В. М. Державний банк на Півдні України у другій половині XIX — початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 82—86.
- 124.Тарновский К. Н. Проблема аграрной истории России периода империализма в советской историографии // *Исторические записки*. М. : Издательство АН СССР, 1965. Т. 78. С. 168—204.
- 125.Тарновский К. Н. Проблема аграрной истории России периода империализма в историографии // *Исторические записки*. М. : Издательство АН СССР, 1969. Т. 83. С. 29—71.
- 126.Телинчук П. П. Економічна основа аграрної революції на Україні. К., 1973. 532 с.

127. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період // *Південна Україна XVIII — XIX століття : Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. Вип. 3. С. 135—142.
128. Турченко Ф. Г. [Рец. на кн.]: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси : Вертикаль, 2007. — 637 с. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Вип. 27. С. 395—398.
129. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.) : Історичні нариси. К. : Генеза, 2003. 304 с.
130. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : *Избранные труды*. М. : Экономика, 1989. — 529 с.
131. Чёрная Е. Д. Аграрная реформа П. А. Столыпина и её проведение на Херсонщине // *Из истории заселения Херсонщины*. — Херсон : Городская типография, 1993. 184 с.
132. Якименко М. А. Приватизація селянської надільної землі в Україні: 1906-1917 рр. : Причини, зміст, наслідки // *Економіка України*. 1997. № 8. С. 44—71.
133. Якименко М. А. Крах переселенської політики царизму в 1906-1913 рр. // *Українській історичний журнал*. 1976. № 7. С. 160—172.
134. Якименко М. А. Приватизація землі на Україні в роки Столипінської аграрної реформи (1906-1917) // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з питань аграрної історії*. К., 1996. С. 67—71.
135. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // М. А. Якименко // *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 14—32.